

Skript 45.3

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Herfst 2023

Colofon

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 45 nr. 3, zomer 2023
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
info@skript-ht.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 24,95 euro per jaar en kan worden afgesloten via de website of door contact op te nemen met de redactie. Losse nummers zijn verkrijgbaar via de webshop en bij Boekhandel Athenaeum in Amsterdam.

Redactie Fleur van Aalst, Rob Bes, Sanne van den Brink (hoofdredacteur), Noa Duijsens, Puck Limburg (hoofdredacteur), Julius van der Poel, Nina Saelmans, Renate Smit, Yoni de Vries en Marit de Wit

Vormgeving Sanne van den Brink, Yoni de Vries en Puck Limburg

Eindredactie Renate Smit

Redactieraad dr. P.H. van Dam, dr. L.H. van Hasselt, drs. M. Hertog, dr. D.W.A.G. van den Heuvel en dr. A. Nobel

Advertenties Inlichtingen bij de redactie

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam

Prijs € 7,50

Geachte lezer,

Met plezier presenteren wij u een gloednieuw herfstnummer van *Skript Historisch Tijdschrift*. Dit keer met drie artikelen die zich allen buigen over de geschiedenis van eigen bodem. Valerie Krisman laat ons kennismaken met de alledaagse Amsterdamse vrouw van begin negentiende eeuw, door de ogen van de tekenaar Gerrit Lamberts (1776 - 1850). 'Lamberts tekende ellende' en liet daarmee een onverbloemde versie van de stad zien. Op deze wijze, meent Krisman, kunnen we ook meer te weten te komen over de gewone Amsterdamse vrouwen, die regelmatig op Lamberts' tekeningen te zien zijn.

Sterre Nederpel neemt ons mee naar het Amsterdam van de jaren zeventig, waar een grote migrantenstroom vanuit Suriname naar Nederland kwam. De Nederlandse overheid koos voor een actief spreidingsbeleid, waardoor er in Amsterdam maar één Surinaams gezin per portiek mocht wonen. Een analyse van primaire bronnen doet Nederpel concluderen: 'het sociale recht van huisvesting van Surinamers [kwam] in het gedrang; een direct gevolg van institutioneel racisme.'

Evelien Rombouts nam het leven van Partij van de Arbeid (PvdA)-politica en journalist Gerda Brautigam (1913 – 1982) onder de loep. Als actief en succesvol politica en journaliste leefde Brautigam, in vergelijking met andere Nederlandse vrouwen in de naoorlogse periode, een ongewoon leven. Waar de meeste vrouwen nog het traditionele pad van het gezinslevens volgden, koos Brautigam voor haar ambities en carrière. Hoewel Brautigam zich in haar journalistieke werk sterk uitsprak voor de emancipatie van de Nederlandse vrouw, nam ze als Tweede Kamerlid een milder standpunt in op dit vlak. Hoe dit te verklaren valt, leest u in Rombouts' artikel.

Verder leest u in deze editie een interview door *Skript*-redacteur Joost Oostenhuis met niemand minder dan hoogleraar Robert Darnton, auteur van de bestseller *The Great Cat Massacre* (1984). In aanloop naar ons aankomende themanummer – het zogenaamde 'beestjes' nummer – bespraken zij de geschiedenis van dierensymboliek. Ook leest u in deze *Skript* een opiniestuk door junior-conservator van het Rijksmuseum Tamar van Riessen over het toevoegen van het vrouwelijk perspectief in museale context. Mode- en kunsthistorica Birthe Weijkamp schreef een column voor ons over analoge retouches in een modefoto van Modehuis Lampe en oud *Skript*-redactielid Jan Rotmans blikte in zijn jubileumcolumn terug op zijn tijd bij het blad.

Tot slot nemen wij na een mooi jaar als hoofdredacteurs van *Skript* afscheid van het tijdschrift. Wij dragen het stokje vol vertrouwen over aan Fleur van Aalst en Yoni de Vries. Zij zullen gezamenlijk de hoofdredactie vanaf het volgende nummer op zich nemen. We willen ook graag onze waardering uitspreken voor het fantastische team van redactieleden waarmee we het afgelopen jaar met veel plezier hebben samengewerkt. Een deel van deze groep zal de redactie met ons verlaten. Bij deze willen wij Rob Bes, Noa Duijsens, Julius van der Poel, Nina Saelmans, Renate Smit en Marit de Wit erg bedanken voor hun inzet. Namens en met hun wensen wij Yoni de Vries, Fleur van Aalst en de nieuwe redactieleden veel succes, maar vooral ook veel plezier toe!

Bedankt en veel leesplezier!

Sanne van den Brink en Puck Limburg

Keizer Rudolf II als Vertumnus, de Romeinse god van groei en seizoenen.
Giuseppe Arcimboldo 1591. Bron: Wikimedia Commons

Inhoudsopgave

- 6 Jubileumcolumn**
Eerste Keren
Jan Rotmans
- 8 Column**
Modefotografie: een betrouwbare bron bij kris en kras?
Birthe Weijkamp
- 12 Alledaagse vrouwen**
De negentiende eeuwse Amsterdamse vrouw door de ogen van Gerrit Lamberts (1776-1850)
Valerie Krisman
- 20 ‘Alleen toegang voor personen van Nederlandse afkomst’**
Het Amsterdamse huisvestingsbeleid in de jaren zeventig en institutioneel racisme
Sterre Nederpel
- 32 ‘Ik ga nu proberen uit te vinden, of ik kan leven zonder werken.’**
Gerda Brautigam (1913-1982), politica en journaliste
Evelien Rombouts
- 42 Interview**
Denken met dieren: interview met Robert Darnton
Joost Oosterhuis
- 49 Opiniestuk**
Curatorial practices en het vrouwelijk perspectief
Tamar van Riessen
- 52 Culturele Agenda**
- 55 Recensies**
- 59 Abstracts**

JUBILEUMCOLUMN

Eerste keren

***Skript Historisch Tijdschrift* viert dit jaar zijn vijfenveertigjarig bestaan. Om bij dit feestelijke moment stil te staan, vertellen oud-redacteurs over hun tijd bij het tijdschrift. Dit keer: Jan Rotmans, die van 2008 tot 2010 redacteur was bij *Skript*.**

Voor mij zal *Skript* voor altijd verbonden blijven aan talloze eerste keren. Gelukkig kan ik me al het gestuntel niet meer precies herinneren, maar veel hoogte- en dieptepunten staan me nog levendig bij. Zo was er de keer dat de techniek weigerde en de opname van mijn eerste interview, met een toonaangevende hoogleraar, op onverklaarbare wijze was verdwenen. De andere interviewer bleek over een beter geheugen te beschikken dan ik en zij kon het gesprek nog reconstrueren. Toch staat de pijnlijke herinnering aan deze eerste keer in mijn geheugen gegrift.

Hoogtepunten waren er zeker ook, zoals het symposium over vroegmoderne religieuze tolerantie in De Balie, ter gelegenheid van het dertigjarig jubileum van *Skript*. Dit was het eerste academische evenement dat ik organiseerde, met veel slapeloze nachten tot gevolg. Uiteindelijk verliep alles soepel, vooral omdat we, soms tegen mijn verwachtingen in, als redactie van een tijdschrift van en voor studenten heel serieus werden genomen door alle betrokken hoogleraren en sponsors. Zo heb ik academisch zelfvertrouwen kunnen ontwikkelen, met dank aan *Skript*.

Het tijdschrift was voor mij dan ook een ideaal laboratorium, met alle ruimte voor experimenteren en al doende leren. Maar zeker niet alles was serieus en inhoudelijk: het meeste plezier had

ik toen er nieuwe leden moesten worden geworven aan het begin van het collegejaar. Als proppers in Salou moesten we in de smalle en nauwe gangen van de vijfde verdieping van het P.C. Hoofthuis eerstejaars overhalen om zich te abonneren, terwijl deze nietsvermoedend hun studieboeken kwamen ophalen in de kamer naast die van ons. Een memorabele eerste keer!

Waar de studie Geschiedenis mij soms niet genoeg uitdaagde, vond ik bij *Skript* voor het eerst wel precies waar ik naar zocht: onderdeel mogen uitmaken van een kleine groep gemotiveerde en leergierige studenten. Een vergelijkbare ervaring zou ik later als promovendus hebben, aangezien het meest stimulerende aan die tijd het contact met andere promovendi was. Helemaal toeval is dit niet, al was het maar omdat veel oud-redactieleden ook zouden gaan promoveren.

Als promovendus, en zeker ook als docent, heb ik ontzettend veel gehad aan de ambachtelijke ervaring die ik bij *Skript* heb opgedaan. Ik moet alleen wel bekennen dat de onderwerpen van de omgeschreven bachelorscripties die binnenkwamen mij vaak niet bijzonder interesseerden. Wat mij des te meer aansprak, was het zoeken naar manieren om anderen te helpen bij het aanscherpen van hun teksten. Dat bleek niet alleen een intellectuele uitdaging te zijn, maar ook

een sociale. Door schade en schande heb ik geleerd dat een redacteur ook te veel behulpzame suggesties kan doen. Aan dat inzicht heb ik als docent aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) veel gehad, en mijn studenten ongetwijfeld nog meer. Mijn baan aan de UvA heb ik inmiddels ingeruild voor een huisvaderlijk bestaan in Berlijn, maar de opgedane ervaring bij *Skript* komt nog altijd goed van pas bij allerlei projecten, zoals de academische bundel die ik heb geredigeerd. En het beste moet wellicht nog komen. Mijn beste vriend zei laatst tegen me: 'zou je eigenlijk niet redacteur moeten worden?'

Wat de toekomst ook mag brengen, er is voor mij overduidelijk sprake van een veelzeggende constante. Meer dan een decennium nadat ik de redactie heb verlaten, mag ik *Skript* nu toch weer bedanken voor een eerste keer: het schrijven van een column!

Jan Rotmans is docent aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn proefschrift ging over verlicht pessimisme in de Nederlandse Republiek: 'Enlightened Pessimism. Republican Decline in Dutch Revolutionary Thought, 1780-1800'.

Jan Rotmans. Bron: Jan Rotmans

COLUMN

Modefotografie: Een betrouwbare bron bij kris en kras?

Wie van mode houdt, wordt tegenwoordig overspoeld met beelden van kleding op onrealistische lichamen. Hoewel er de laatste jaren steeds meer aandacht is voor *body positivity/neutrality* en inclusiviteit zien we dit bij het overgrote deel van de modefoto's niet terug. Een foto wekt de schijn van realisme, een afdruk van de werkelijkheid. Nu weten we inmiddels allemaal dat beeldmateriaal wordt bewerkt, gefotoshopt, zodat zelfs de meest perfecte *celebrity* strakker en gladder oogt dan dat deze in werkelijkheid is. Zelf manipuleren we onze selfies door middel van filters en apps waarmee je een gezicht of lichaam 'mooier' kunt maken. Er wordt wel gesuggereerd dat jongeren tegenwoordig streven naar een onhaalbaar ideaal door deze overmatige blootstelling aan bewerkt beeldmateriaal.

Onrealistische lichamen als ideale kleerhanger voor modieuze silhouetten zijn al eeuwen *de rigueur*. Eigenlijk sluit de mode nooit aan bij het gemiddelde, en dat is ook niet het doel. Mode moet iets zijn om tegen op te kijken, in het onhaalbare ervan ligt juist de aantrekkingskracht. Schilderijen en modeprenten laten in de regel dan ook anatomisch onmogelijke lichaamsverhoudingen zien. Vanaf het begin van de twintigste eeuw maakte modefotografie langzaam een opgang, al werd de techniek nog lang zij aan zij met getekende figuren gebruikt. Bij oude foto's hebben we al snel het idee dat ze betrouwbaarder zijn dan illustraties, fotoshop bestond immers nog niet?

De afbeelding op de volgende bladzijde is een voorbeeld van relatief vroege Nederlandse modefotografie. Het is een opname uit een serie foto's die is

gemaakt tijdens een modeshow in 1936. De show werd op 26 maart gehouden door modehuis Lampe, gevestigd op de Nieuwendijk te Amsterdam, en liet de collectie voor de lente en zomer van dat jaar zien. Verschillende lokale en landelijke kranten schreven recensies waarin uiteraard vooral op de kleding werd ingegaan en zo hier en daar een foto uit de reeks werd gebruikt. Opvallend is dat de fotostudio in de dagbladen niet werd genoemd, ook al was dit het bekende Atelier Merkelbach.¹

In 1913 startte Jacob Merkelbach zijn zaak op de vijfde etage van het nieuwgebouwde pand van de modefirma Hirsch & Cie. aan het Leidseplein (tegenwoordig de Apple Store). Als societyfotograaf legde hij veel bekende Nederlanders vast op de gevoelige plaat, ook maakte hij mode- en reclamefoto's.² Zijn archief is in beheer

van het Stadsarchief Amsterdam. Zo'n serie van een hele modeshow, waarvan een gedeelte in een apart albumpje is geplakt, is uniek binnen het oeuvre van Merkelbach, al is uit de beschrijvingen van de show op te maken dat niet alle modellen zijn gefotografeerd.³ Ook zijn de geposeerde foto's waarschijnlijk voor of na de show gemaakt in een studiosetting.

Op het eerste gezicht lijkt de foto die hier wordt besproken waarheidsgetrouw, maar schijn bedriegt. Wanneer je goed naar de heupen van het model kijkt, zijn aan weerszijden krasjes in de achtergrond te zien. Deze krasjes geven de oorspronkelijke lijn van de heup en taille weer, wat aangeeft dat de foto is geretoucheerd. Bij nadere beschouwing is een vergelijkbare aanpassing op bijna alle foto's uit de serie te zien: de heupen van de modellen zijn smaller gemaakt om nog beter aan te sluiten bij het modebeeld van die tijd.⁴

Retouches als deze werken het beste bij een groot contrast tussen voor- en achtergrond en werden vooral gebruikt om een silhouet aan te passen. Op het negatief kon het 'teveel' worden weggekrast en dit kreeg zo de kleur van de achtergrond.⁵ Het is een kwestie van IYKYK: wanneer je er eenmaal op gaat letten zie je ze overal.⁶ Waar het in de jaren 1930 vooral een versmalling van de heup betreft, zie je rond 1900 krasjes die rond het middel voor een onnatuurlijke wespentaille zorgen. Deze foto's worden niet zelden als 'bewijs' gebruikt voor het dragen van extreem strakke korsetten. Hierbij wordt vergeten dat men meer dan 100 jaar geleden ook al veelvuldig gebruik maakte van 'fotoshop' en dat modellen in hun natuurlijke vorm ook toen niet voldeden aan het onhaalbare modebeeld.

Is de situatie dan vergelijkbaar met het heden? Op zekere punten wel: net zoals nu werd beeldmateriaal aangepast, net zoals nu is het ideale modebeeld voor bijna niemand haalbaar en net zoals nu zal niet iedere leek hebben doorge-

had dat foto's werden bewerkt. Toch zijn er grote verschillen: de hoeveelheid en frequentie van beelden waaraan men wordt blootgesteld ligt nu veel hoger. Dit komt mede door onze digitale wereld vol beeldschermen en apps waarbij de nadruk op het visuele ligt. Een andere reden -en daarnaast een groot verschil met het verleden- is het gemak waarmee foto's gemaakt en bewerkt kunnen worden. De analoge foto's van de modeshow bij modehuis Lampe zijn gemaakt en geretoucheerd door een topfotograaf, toch kun je de aanpassing met het blote oog herkennen. Wij kunnen met een smartphone en de juiste app minder in het oog springende retouches uitvoeren. Hier komt nog bij dat op sociale media iedereen tegenwoordig model kan staan voor zijn eigen moderevue en dat zelfs het gemiddelde vakantiekiekieje lustig wordt bewerkt. Het zien van geïdealiseerde beelden is daarmee de standaard in plaats van de uitzondering geworden. Voor het gebruik van zowel historische als moderne foto's als bron voor onderzoek maakt dit verschil niet zo veel uit. In beide gevallen lijkt het een 'realistische' bron, maar moeten met de nodige argwaan worden bekeken.

Birthe Weijkamp studeerde kunstgeschiedenis en rondde de master Museumconservator af aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Al tijdens haar studie specialiseerde zij zich in modegeschiedenis. Ze maakt als zelfstandige tentoonstellingen over, en doet onderzoek naar, historische kleding. Naast freelance opdrachten werkt ze als docent aan de Universiteit van Amsterdam, waar ze onder andere de minor modestudies coördineert.

Model van modehuis Lampe. Bron: Stadsarchief Amsterdam. Atelier J. Merkelbach, maart 1936.

Eindnoten

1 'Modeshow bij de firma Lampe', Gooi- en Eemlander: Nieuws en Advertentieblad (25-03-1939);
 'Afwisseling en verrassingen, Modeshow bij de Gebr. Lampe', Algemeen Handelsblad (26-03-1936);
 'Een welverzorgde Modemiddag', De Telegraaf (25-03-1936);
 'Een groet van de lente-blossom time bij Gebr. Lampe', De Tijd: Godsdienstig- staatkundig Dagblad (27-03-1936);
 'Modeshow bij Lampe', Nieuwe Vlaardingsche courant (27-03-1936);

'Voor de Vrouw', Soerabaijasch Handelsblad (07-04-1936)

2 Annemarie den Dekker, *Modepaleizen in Amsterdam, 1880-1960* (Bussum 2007), 91.

3 Zie voor de gehele collectie Merkelbach: Stadsarchief Amsterdam, Inventarissen, 10164 Collectie J. Merkelbach. Het album is te vinden onder: Inventarissen, 10054 Collectie Stadarchief Amsterdam: Albums, nummers 010054000232 t/m 010054000245

4 Stadsarchief Amsterdam, Inventarissen, 10054 Collectie Stadarchief Amsterdam: Albums, nummers 010054000232 t/m 010054000245

5 Stadsarchief Amsterdam, 'Retoucheren' 23-04-2019, <https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/stukken/mode/retoucheren/>, (geraadpleegd 17-7-2023)

6 IYKYK is een populaire afkorting voor 'if you know you know' oftewel alleen als je iets kent dan weet/zie je het.

Alledaagse vrouwen

De negentiende-eeuwse Amsterdamse vrouw door de ogen van Gerrit Lamberts (1776-1850)

Valerie Krisman

Historische kunst is het venster naar het verleden. De tekeningen van Gerrit Lamberts nemen je mee naar vroeg negentiende-eeuws Amsterdam, waarbij verschillende aspecten van het dagelijks leven aan bod komen. Aan de hand van een analyse wordt de alledaagse vrouw onder de loep genomen.

De representatie van mannen en vrouwen in de geschiedschrijving is onevenredig. Het zijn voornamelijk de namen van mannen die in ruime mate voorkomen in de annalen van de geschiedenis. Hoewel vroeg negentiende-eeuwse gedichten veelvuldig over vrouwen spraken, waren deze eerder stereotyperend van aard. Vrouwen werden vaak als slachtoffer afgebeeld en bepaalde gedragsnormen opgelegd. In de tekeningen van de Amsterdamse kunstenaar Gerrit Lamberts (1776-1850) zijn mensen te zien uit alle lagen van de Amsterdamse samenleving, waaronder vrouwen. Vrouwen die wandelen, vegen, wassen, kletsen of er gewoon staan. De representatie van de alledaagse vrouw in de tekenkunst is een boeiend en complex fenomeen dat verdient om diepgaand bestudeerd te worden. Haar potentieel biedt inzicht in de sociale en culturele dynamiek van een bepaalde periode, maar wordt grotendeels genegeerd binnen de historiografie. Dit is een gemiste kans om een dieper inzicht te krijgen van de sociale representatie en genderdynamiek in de geschiedenis.

Lamberts tekende ellende: brand, verval en onthoofding heeft hij in vroeg negentiende-eeuws Amsterdam vastgelegd. Hij begon een verzameling aan te leggen bestaande uit Amsterdamse stadssplattegronden, topografische tekeningen en portretten, ook wel een Atlas genoemd. Zijn tekeningen vormen vier denkbeeldige stadswandelingen die hij ondersteund met stukjes tekst. Hij laat daarmee de fraaie, maar ook minder fraaie kanten van Amsterdam zien.¹

Twee van deze tekeningen uit Lamberts' Atlas zullen in dit artikel nader bekeken worden; namelijk *de Oudezijds Achterburgwal 186-188 met rechts het hoekhuis op de Agnietenstraat, het zogeheten (beruchte) Wafelhuis en Goudsbloemgracht*, beide uit 1816. De tekeningen zijn gekozen op basis van de aanwezigheid van de vrouw en persoonlijke voorkeur. In totaal zijn er rond de 34 tekeningen waar vrouwen op zijn afgebeeld.

TEKENINGEN ONDER DE LOEP

Bij het bestuderen van de tekeningen is onder andere gekeken naar de titel, de

locatie en het jaartal, maar ook naar de vrouwen die zijn afgebeeld: wat doet ze en wat draagt ze? Met wie is ze afgebeeld? Vragen over de omstandigheden rondom het werklevens van Lamberts speelden ook een rol – waarom koos hij ervoor een bepaald beeld te tekenen?

Het is bekend dat het materiaal dat werd gebruikt voor het inkleuren van de tekeningen een type waterverf was die voor veel geknoei kon zorgen wanneer dit op de locatie zelf al werd gebruikt. Andere tekenaars maakten gebruik van kleuraantekeningen, zodat later de correcte kleur kon worden gebruikt voor het invullen van de tekening. Erik Schmitz, de conservator van de tentoonstelling over Lamberts in het Stadsarchief in Amsterdam, laat weten dat hij deze techniek niet is tegengekomen in het werk van Lamberts en dat kunstenaars als Lamberts vaak vertrouwden op een sterk visueel geheugen.² Lamberts schetste zijn tekeningen op locatie met potlood of zwart krijt en werkte ze thuis uit met pen en penseel om kleur toe te voegen.³ Het kan dus echter niet worden uitgesloten dat Lamberts zelf dingen heeft ingekleurd en toegevoegd naar zijn voorkeur. Wat volgens Schmitz opvalt, is dat Lamberts dicht bij de realiteit bleef en weinig werkte met clichés. De mensen die te zien zijn in zijn tekeningen pasten niet altijd vanzelfsprekend in een stadsportret. In zijn wintertekeningen kwam dit wel soms terug, bijvoorbeeld in de vorm van een vader en kind met slee die spelen in de sneeuw en op het ijs. Volgens Schmitz zijn ook de huizen erg realistisch, aan de hand van zijn eigen metingen in het huidige Amsterdam kwam dit sterk overeen met de tekeningen van Lamberts.⁴

Het is van belang te onthouden dat de tekeningen van Lamberts zijn vervaardigd vanuit zijn oogpunt. De kleuren, details en mensen zijn door hem getekend en reflecteren dus zijn kijk op de wereld. Er kan niet met zekerheid gezegd worden dat de vrouwen die geanalyseerd zijn hier daadwerkelijk zijn geweest en er zo heb-

ben uitgezien, maar Lamberts' oog voor detail toont dat hij dicht bij de werkelijkheid bleef.

AMSTERDAM, 'EEN MOOIE VROUW MET EEN SLECHTE ADEM'⁵

Verscholen hoekjes, kleine steegjes en het dagelijks leven van de Amsterdammers stonden centraal in het werk van Lamberts. Hij geeft je als het ware een kijkje in het normale leven van die tijd: mannen die een praatje maken, vrouwen die de was doen en kinderen die spelen in de verval- len Jordaan. De plekken die hij tekende zijn herkenbaar voor wie Amsterdam kent en zijn tekeningen zijn kleurrijk. De situatie in Amsterdam tussen 1800 en 1850 was echter beroerd.⁶ Dit begon al in de tweede helft van de achttiende eeuw; de armoede steeg aanzienlijk. Het was een turbulente tijd waarin veel Amsterdamse burgers het zwaar te verduren hadden. Terwijl de zeventiende eeuw een periode van welvaart was voor de stad en haar inwoners, werden de achttiende- en vooral het begin van de negentiende eeuw gezien als een tijd van achteruitgang, slapte en verval.⁷ Nederland had voor langere tijd onder Franse invloed geleefd en toen de Fransen in 1813 Nederland verlieten na achttien jaar overheersing, leefde de helft van de bevolking op of onder de armoedegrens. Lamberts, geboren in 1776, maakte veel van die ontwikkelingen mee en zijn tekeningen geven daarom een authentieke kijk op deze moeilijke periode in de geschiedenis van Amsterdam.

De tekening *Goudsbloemgracht* is vervaardigd in het hart van de Jordaan, één van de armste buurten van Amsterdam. Het verval is duidelijk zichtbaar: kapotte ramen, kapotte daken en veel rommel op straat. Bocendien veroorzaakte het water in de stad grote problemen. Water had een cruciale, maar ambigue en tegenstrijdige rol: het bracht reiniging, maar tegelijkertijd ook ziekte en dood. Tussen 1832 en het einde van de negentiende eeuw stierven duizenden Amsterdammers aan de ziek-

Een vrouw draagt een jurk met schapenboutmouwen, schort en kortnetmuts of neepjesmuts. Beeldbank Amsterdam, Gerrit Lamberts, De toegangspoort van het Tucht-of Rasphuis aan de Heiligeweg op nummer 19, gezien vanuit de Voetboogstraat, 1832. Collectie Stadsarchief Amsterdam: tekeningen en prenten.

te cholera. Er hing een constante stank in de stad en de grachten lagen bezaaid met slachtafval en uitwerpselen.

Dit alles verdween via beerputten en mestkuilen, die ondergronds waren verbonden met de grachten. De Jordaan was de meest vervuilde buurt, een overbevolkte getto zonder douches, toiletten en enige vorm van hygiëne. Drinkwater kon gekocht worden uit houten huisjes in de stad, waar regenwater werd opgevangen, maar dit was schaars.⁸ In 1854 werd de Goudsbloemgracht om hygiënische redenen gedempt, aangezien het fungeerde als een open riool. De lucht moest op het moment van het schetsen van deze tekening

ook voor Lamberts onaangenaam zijn geweest.

De armoede en het verval van deze arbeidersbuurt is duidelijk zichtbaar aan de kapotte woningen, sobere en praktisch kleding en de werkzaamheden die plaatsvinden op straat. Er worden veel dingen getild of voortgeduwd met houten karren. Dat de Jordaan een ware volksbuurt was, is te zien op de tekening. Het is druk en rommelig op straat, maar ook de verbondenheid tussen de inwoners is te zien. Verderop in de straat wappert de Nederlandse vlag. Dit zou kunnen worden beschouwd als een vroeg teken van nationalisme in Amsterdam. Nationalisme

was nauw verbonden met het proces van modernisering en de Franse Revolutie (1789-1799). Deze nationalistische ideeën werden al snel verspreid door heel Europa, voornamelijk door het Franse leger.⁹ Pas in de jaren vijftig van de negentiende eeuw ging Amsterdam actief deel nemen aan deze natievorming, onder andere door het oprichten van standbeelden, een internationale trend van die tijd.¹⁰ De precieze betekenis van deze vlag kan echter niet worden achterhaald. De tekening is vervaardigd in 1816, drie jaar na het vertrek van de Fransen. Mogelijk diende deze vlag als een uiting van trots op de Nederlandse nationaliteit, of zelfs een zekere trots op Amsterdam en de Jordaan.

De tekening kan gezien worden als een realistische momentopname van de Jordaan in 1816. De details die Lamberts heeft gebruikt in de huizen, de kleding en de bezigheden geven een beeld van wat hij daar die dag aantrof. De motivatie van Lamberts om dit beeld vast te leggen, toont zijn interesse in het alledaagse leven. Met het gebruik van veel details versterkt hij de tekening. Meer dan twee eeuwen later is deze locatie niet meer te herkennen. Nu bevindt zich hier de Willemsstraat, genoemd naar koning Willem I.¹¹

Met de tekening *Oudezijds Achterburgwal 186-188 met rechts het hoekhuis op de Agnietenstraat, het zogeheten (beruchte) Wafelhuis* roept Lamberts veel vragen op, met name door de titel die hij eraan heeft gegeven. Hij beweerde dat op de hoek zich een berucht Wafelhuis bevindt. Tegenwoordig is een wafelhuis een onschuldige horecagelegenheid, maar in de negentiende eeuw richtte een wafelhuis zich op een ander publiek. Het fungeerde als een combinatie van een kroeg en een bordeel, waar je ook wafels kon eten. Woorden als 'wafeleter' (hoerenloper) en 'wafelmeid' of 'wafellief' (prostitutie) hadden doorgaans een dubbele betekenis.¹² Deze tekening roept vragen op omdat er geen bewijs kan worden gevonden dat er daadwerkelijk een wafelhuis op die hoek

was gevestigd. Zo beweert Schmitz dat hij onderzoek heeft gedaan naar deze kwestie, maar niet heeft kunnen aantonen dat er op die specifieke locatie een wafelhuis heeft bestaan.¹³ Het realisme van Lamberts tekening zwakt af door de mate waarin het niet overeenkomt met historische feiten en gegevens.

Bij zijn tekening *Oudezijds Achterburgwal 186-188* is het lastig te bevestigen of dit naar authenticiteit is getekend, omdat de desbetreffende locatie er tegenwoordig heel anders uitziet. Links en rechts van de straat waardoor de vrouw loopt hangen uithangborden. Op het bord rechts van de vrouw lijkt 'kaarsen en zout' te staan, het bord links van de vrouw is niet goed leesbaar, maar zou een teken van een gilde kunnen zijn. Deze tekening van Lamberts presenteert opnieuw een opvallend beeld, dat nieuwsgierigheid opwekt door de aanwezigheid van verschillende mysterieuze elementen. Allereerst blijft het wafelhuis een raadsel. Heeft Lamberts hierover gehoord of is hij zelfs daadwerkelijk naar binnen gegaan? Verder roept de vrouw vragen op. Waarom heeft hij haar op deze manier weergegeven? Lamberts kan hier mogelijk gespeeld hebben met symboliek, waarbij hij het contrast tussen het wafelhuis en de mysterieuze vrouw benadrukt. We zullen nooit weten of ze hier daadwerkelijk heeft gelopen of dat Lamberts haar heeft bedacht. Hoewel aan de hand van haar kleding veel kan worden afgelezen, maakt de locatie waar zij is afgebeeld de tekening in historisch opzicht minder betrouwbaar.

VROUWEN BEGIN NEGENTIENDE EEUW

De maatschappelijke positie van vrouwen in de negentiende eeuw werd grotendeels bepaald door hun rol als moeder en opvoeder, waarbij de man zich primair in de publieke ruimte begaf en de vrouw haar leven voornamelijk doorbracht in de private sfeer van het gezin. Rolpatronen werden na het *Ancien Régime* dwingender:

de bewegingsvrijheid van vrouwen in de omgang met mannen werd beperkter en aan strenge regels onderworpen. Seksualiteit verdween naar de achtergrond, kuise gevoeligheid en emotionaliteit naar de voorgrond.¹⁴ Tot het derde kwart van de negentiende eeuw onderging de positie van vrouwen in Nederland weinig verandering. Het keerpunt kwam met de opkomst van de eerste feministische golf die begon met Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker, vanaf ongeveer 1850.¹⁵ Ondanks de talrijke beperkingen en maatschappelijke verwachtingen waaraan vrouwen onderworpen waren, waren er specifieke beroepen die voornamelijk door vrouwen werden beoefend. Fysieke arbeid werd voornamelijk verricht door vrouwen uit de lagere klassen, terwijl liefdadigheidswerk vooral door vrouwen uit hogere sociale klassen werd uitgevoerd.

Vrouwenberoepen van het begin van de negentiende eeuw hielden rekening met leeftijd en burgerlijke staat. Sommige beroepen werden vooral uitgeoefend door ongehuwde vrouwen, andere beroepen door gehuwde vrouwen en weduwen. Beroepen als winkelierster en koopvrouw in de kleinhandel waren voorbeelden van beroepen die zowel door gehuwde vrouwen als weduwvrouwen werden uitgeoefend. Deze beroepen boden vaak flexibiliteit en konden worden gecombineerd met de verantwoordelijkheden van het huwelijk en gezin. Aan de andere kant waren er beroepen die voornamelijk werden geassocieerd met ongehuwde vrouwen, zoals dienstbode, andere huishoudelijke functies, naaister en prostituee.¹⁶ In fabrieken werd ook gebruik gemaakt van vrouwelijke arbeidskrachten. De arbeidsters waren meestal jonge, ongehuwde vrouwen die vaak hun werk verlieten zodra ze in het huwelijk traden.¹⁷

De vrouwen in de tekeningen van Lamberts zullen geanalyseerd worden aan de hand van hun kleding. Kleding fungeerde als een belangrijk middel om sociale status uit te drukken, wat leidde tot strikte

kledingvoorschriften.¹⁸ Gedurende de gehele negentiende eeuw droegen vrouwen over het algemeen lange jurken. Mannelijke kledingstukken, zoals een broek, waren ongepast voor vrouwen en werden gezien als ondegelijk. Pas later in de negentiende eeuw kwam de traditionele damesmode onder druk te staan, aangezien jurken steeds vaker als onpraktisch werden ervaren in alledaagse handelingen.¹⁹

VROUWEN UIT DE LAGERE SOCIALE KLASSE

De lagere sociale klasse kenmerkte zich door het dragen van zelfgemaakte of tweedehands kleding, vrij van versieringen en vervaardigd uit goedkope materialen. De kleding van vrouwen bestond uit: 'een rok, onderrok(ken), een lijfje, een jak, een omslagdoek, een schort en (meestal) een muts, met klompen of muilen als schoeisel.'²⁰ Voor het grove en vuile werk bestond het werkschort, beter bekend als een 'slob', bestaande uit grauw linnen of katoen.²¹ Het haar werd opgestoken in een knotje in de nek of kort geknipt om onder de muts te passen. Deze vrouwen konden vaak niet voldoen aan het ideaalbeeld van vrouwelijkheid. De rol van echtgenote, moeder en spil van het huiselijk leven was weggelegd voor de middenklasse en de elite, terwijl vrouwen uit de lagere klasse gedwongen waren om te werken.²²

In de tekening *De Goudsbloemgracht* worden verschillende vrouwen afgebeeld, variërend van jonge meisjes tot oude vrouwen en vermoedelijk ook prostituees. Het is zeer waarschijnlijk dat alle geportretteerde personen behoorden tot de lagere sociale klasse. In het midden van de voorgrond staat een klein meisje dat naar de Goudsbloemstraat kijkt. De man in het Franse uniform met het houten been en de Goudse pijp trekt waarschijnlijk haar aandacht. Ze draagt een brood onder haar arm en een gieter in haar hand. Haar verschijning oogt onverzorgd, met een bevlekte rok, kapot shirt, afgezaakt sokje en klompen. Afgaande op de attributen

Goudsbloemgracht. Beeldbank Amsterdam, Gerrit Lamberts, Goudsbloemgracht, 1816, Collectie van Eeghen: tekeningen.

die ze draagt, lijkt het waarschijnlijk dat ze brood en water heeft gehaald voor haar familie en nu onderweg terug naar huis is.

Aan hoofddekseis is veel af te lezen, aangezien deze een aanzienlijke rol speelden in de samenleving. Het bedekken van het hoofdhaar symboliseerde de traditionele normen van zedelijkheid, waarbij onbedekt haar werd afgekeurd. Vrouwen uit de welgestelde burgerij droegen doorgaans een floddermuts, gesteven kornet of neepjesmuts.²³ De floddermuts is een 'ruime vrouwenmuts met in de nek (tot op de schouders of op de rug) afhangende kanten stroken'.²⁴ De kornet is een 'vrouwenmuts met gladde bol, die het gezicht omsluit met smalle plooities, in de nek afgezet met een geplooidde strook. De neepjesmuts heeft een rand van zeer fijne plooities, waardoor het gezicht omsloten wordt'.²⁵ Vanaf circa 1839 begonnen jonge dames steeds vaker zonder hoofddekseis te verschijnen, zowel binnenshuis als op straat.

Rechts in de tekening *De Goudsbloemgracht* staat een groepje vrouwen

dat in gesprek is met elkaar. Een opvallende verschijning is de vrouw aan de linkerkant. Ze draagt haar haren los, wat destijds, in 1816, nog niet erg gebruikelijk was. Bovendien valt de lengte van haar jurk op; de standaardlengte van jurken in die tijd reikte tot aan de enkels. Haar diepe decolleté en ontspannen houding suggereren dat ze zich comfortabel voelt. Ook de vrouw aan de rechterkant straalt een zekere vrijheid uit. Ze ziet er zelfverzekerd uit, met eveneens een diep decolleté en een bos op haar wangen. Waarschijnlijk waren deze vrouwen werkzaam als prostituee. De vrouw in het midden draagt meer kleding, maar haar outfit heeft wel sobere uitstraling. Uit al deze kenmerken kan worden afgeleid dat de vrouwen zich op hun gemak voelden in deze omgeving en mogelijk in de buurt van de straat woonden. De soldaat met houten been lijkt de aandacht van de dames te willen trekken, wellicht voor hun gezelschap tegen betaling.

De vrouw links in de tekening zit

voor haar huis en lijkt bezig te zijn met een alledaagse taak: de voorbereiding van het eten. Naast haar staat een mand die gevuld lijkt te zijn met etenswaren. Ze draagt sobere kleding, net als de vrouw die langs het water loopt. Deze vrouw draagt twee emmers met behulp van een houten juk over haar schouders. De inhoud van de emmers, of het nu water, afval of iets anders is, is niet duidelijk. Wel loopt ze langs de gracht, dus als het ontlasting was, hoefde ze daar niet ver mee te lopen, tenzij dit op een andere locatie in de gracht belandde, bijvoorbeeld via een beerput.

VROUWEN UIT DE ELITE

In de grote steden, waaronder Amsterdam, was de gevoeligheid voor nieuwe modetrends groter dan in kleinere steden en dorpen. Veel mode-invloeden kwamen uit Parijs. De elite beschikte over een uitgebreide garderobe en kon zich dure modieuze kleding veroorloven, vaak vervaardigd uit kostbare materialen zoals batist, zijde, fluweel of goudbrokaat. Het kledinggedrag van vrouwen uit de hogere sociale klasse was volledig afgestemd op de sociale status van hun echtgenoten: zij diende door middel van haar kleding de maatschappelijke positie van haar echtgenoot te reflecteren. Hoe luxueuzer de kleding eruitzag en hoe duidelijker het was dat ze geen zware arbeid verrichtte, hoe beter. Aan het begin van de eeuw stond een sluike silhouet centraal, ook bekend als het 'empire-silhouet'. Jurken kenmerkten zich door een hoge taillelijn en een eenvoudige snit. De jurken waren echter gemaakt van hoogwaardige stoffen en werden gecombineerd met kasjmier sjaals die om de schouders werden gedrapeerd. De empire japon werd rond 1825 verdrongen door de Biedermeier-stijl japon. De hoge taille zakte en de mouwen groeiden, ook wel bekend als schapenboutmouwen. Deze mouwen waren rond 1830 erg modieus.²⁶ Vanaf 1835 nam de omvang van de rokken toe met de introductie van de crinoline, een hoepelrok met stalen of rieten hoepels. Dit

ondersteunde de rokken en zorgde voor meer volume.²⁷ Het was van belang dat kleding naar stand werd gedragen. Zodra de welgestelde middenstand begon met imiteren, moest de elite gedwongen overgaan tot een nieuwe vorm van kleding.²⁸

De enige persoon die zichtbaar is in de tekening *Oudezijds Achterburgwal* is een vrouw en het is onbetwistbaar dat ze tot de elite behoorde. Het eerste opvallende element is haar bloemenhoed. De vrouw draagt een luifelhoed, die rond 1812 steeds populairder werd.²⁹ De rand van de hoed was vaak versierd, in dit geval met bloemen. Daarnaast kan je aan haar kleding afleiden dat deze vrouw geen zware arbeid hoefde te verrichten, aangezien ze een wijde jurk draagt met een groene cape, hoogstwaarschijnlijk gemaakt van kostbare materialen. Maar de geportretteerde vrouw blijft raadselachtig: waarom bevindt zij zich op dit specifieke moment op deze locatie? Ze is zo gepositioneerd dat ze volledig opgaat in haar omgeving, maar wanneer de aandacht op haar wordt gevestigd, staat ze volledig in het middelpunt.

CONCLUSIE

Een analyse van Gerrit Lamberts' tekeningen van het vroeg negentiende-eeuwse Amsterdam biedt een interessante kijk op het alledaagse leven, in dit geval van de vrouwen in die tijd. Lamberts' werk weerspiegelt de armoede, het verval en de moeilijke omstandigheden waarin sommige buurten van Amsterdam verkeerden. Zijn oog voor detail en realistische weergave laten zien dat hij dicht bij de waarheid bleef en weinig gebruikmaakte van clichés. Hoewel de tekeningen zijn vervaardigd vanuit Lamberts' perspectief en niet alle details historisch kunnen worden bevestigd, bieden ze toch waardevolle inzichten in het dagelijks leven van de tijd. Lamberts' interesse in het alledaagse leven en zijn gebruik van veel detail versterken het realisme in zijn werk.

De positie van de vrouwen in de vroege negentiende eeuw was beperkt en

hun maatschappelijke rol werd voornamelijk bepaald door hun rol als moeder en opvoeder. Lamberts' tekeningen tonen echter ook de veerkracht en verbondenheid van vrouwen in deze moeilijke tijden. Hoewel de tekeningen slechts een momentopname zijn, bieden ze een inblik in de levens van gewone vrouwen die vaak over het hoofd worden gezien in de geschiedschrijving. Door het analyseren van de kleding, locaties, interactie en alle andere details in de tekeningen komen treffende waarnemingen naar voren. In de tekening De Goudsbloemgracht is veel terug te herleiden naar de werkelijkheid. De locatie, de kleding, de interacties en meer komen overeen met de bekende geschiedenis. De tekening Oudezijds Achterburgwal roept daarentegen vragen op. Van het Wafelhuis dat zich op de locatie zou moeten bevinden tot de afgebeelde vrouw: zijn ze hier ooit geweest? Maar dit zet je wel aan het denken; wat probeert Lamberts zijn kijker te vertellen?

De tekeningen van Gerrit Lamberts dragen bij aan een betere kijk op de geschiedenis van Amsterdam en tonen dat het verhaal van de alledaagse vrouw een belangrijke plaats verdient in de geschiedenisboeken. Het is belangrijk om te blijven streven naar een evenwichtige representatie van mannen en vrouwen in de geschiedenis, zodat een vollediger verhaal van het verleden kan worden verteld.

Valerie Krisman is masterstudent Publieksgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Haar interesse gaat uit naar de moderne tijd en specifiek de stads-geschiedenis van Amsterdam. De scriptie waarop dit artikel is gebaseerd werd begeleid door Jouke Turpijn.

Eindnoten

- 1 'De stadsgezichten van Gerrit Lamberts', *Ons Amsterdam* (Amsterdam 15 april 2022).
- 2 De tentoonstelling *Dwalen door Amsterdam, tekeningen van Gerrit Lamberts 1800-1850*, vond plaats in het Stadsarchief Amsterdam van 1 april – 31 juli 2022. Interview met Erik Schmitz, conservator van de Gerrit Lamberts tentoonstelling, 24 mei 2022 11:00-12:00, Stadsarchief Amsterdam.
- 3 Arnold van Soest, 'Dwaal met de tekeningen van Gerrit Lamberts door 19de-eeuws Amsterdam', *Oneindig Noord-Holland* (11 april 2022).
- 4 Interview met Erik Schmitz.
- 5 Frank van Vuuren, *Over Amsterdam: 741 jaar stads-geschiedenis in 38 artikelen* (Amsterdam 2021) 120.; Amsterdam stond bekend als 'een mooie vrouw' maar dan wel een mooie vrouw 'met slechte adem'. Dit slaat terug op de permanente stank die er hing.
- 6 Izanna Mulder, 'Het eeuwige en veranderende Amsterdam van Gerrit Lamberts' in: Floor van Spaendonck en Gijs Stork, red., *Gerrit Lamberts' Amsterdam* (Amsterdam 2022), 7-8.
- 7 Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid*. (Gouda 1983) 21.
- 8 Frank van Vuuren, *Over Amsterdam*, 118-122.
- 9 'De eeuw van het nationalisme', *IsGeschiedenis* (geraadpleegd 4 april 2023).
- 10 Anne Petterson, 'Oranjeliefde en het nationalisme van gewone Amsterdammers rond 1900', *GeschiedenisMagazine* (20 april 2021).
- 11 'Goudsbloemgracht, 1816', Gemeente Amsterdam Stadsarchief (23 april 2019, geraadpleegd 23 mei 2022).
- 12 Dirk Geimaert, 'Wafelhuis: de voorloper van het pannenkoekenhuis, met wel zeer speciale aanbiedingen voor bezoekers', *Instituut voor de Nederlandse taal* (17 februari 2021).
- 13 Interview met Erik Schmitz.
- 14 Mineke van Essen en Jacques Dane, "'De heeren trokken derwards. De vrouwen bleven thuis.' Genderverhoudingen en rolpatronen in drie dagboeken van vrouwen, 1790-1865', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 80:2 (2002), 648-649.
- 15 Enne Koops, 'Groeidend geluk: 225 jaar vrouwemancipatie', *Historiek* (8 november 2021).
- 16 Jeannette Dorsman en Monique Staveniuter, *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1988) 36.
- 17 W. N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in de tweede helft der negentiende eeuw*, oorspr. 1940 (Nijmegen 1976) 28.
- 18 'De eerste helft van de negentiende eeuw', *Modemuze* (23 juni 2015).
- 19 K.P.C. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920: van een traditioneel bepaald kledingpatroon naar een begin van modern kledinggedrag* (Tilburg 1991) 86, 209-210.
- 20 K.P.C. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 82.
- 21 M. Havermans-Dikstaal, *Aangekleed gaat uit: Streekkleding en cultuur in Noord-Holland 1750-1900* (Zwolle 1999) 53.
- 22 K.P.C. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, 53.
- 23 Ibidem, 70-72.
- 24 Ibidem, xli-xliii
- 25 Ibidem, xliii-xliv.
- 26 M. Havermans-Dikstaal, *Aangekleed gaat uit*, 63-64.
- 27 'De eerste helft van de negentiende eeuw', *Modemuze*.
- 28 M. Havermans-Dikstaal, *Aangekleed gaat uit*, 62-63.
- 29 Ibidem, 53.

‘Alleen toegang voor personen van Nederlandse afkomst’

Het Amsterdamse huisvestingsbeleid in de jaren zeventig en institutioneel racisme

Sterre Nederpel

Eind jaren zeventig voerde de gemeente Amsterdam een informeel huisvestingsbeleid waarin was bepaald dat er slechts één Surinaams gezin per portiek mocht worden geplaatst, waardoor acht Amsterdamse wijken praktisch waren ‘gesloten’ voor niet-witte woningzoekenden. De vraag rees: was er in Amsterdam sprake van een legaal of racistisch huisvestingsbeleid? En hoe kan deze gebeurtenis gekoppeld worden aan institutioneel racisme in Nederland?

In januari 1978 kopte *de Volkskrant*: ‘Steden discrimineren bij toewijzen woningen: “Het is hier Zuid-Afrika niet”.’ En *Het Vrije Volk* diezelfde maand: “Natte vingerwerk” in Amsterdam: “Surinaams gezin per trap is discriminatie”.¹ Het leek erop dat Surinamers gediscrimineerd werden bij het toewijzen van woningen in Amsterdam. Wat was er aan de hand in de linkse en sociaaldemocratische hoofdstad?

Begin jaren zeventig kwam een enorme migratiestroom op gang vanuit Suriname naar Nederland door de naderende onafhankelijkheid van Suriname in 1975 en de onzekerheden die deze onafhankelijkheid met zich meebracht.²

Volgens de Nederlandse regering zou de integratie van deze duizenden Surinamers bevorderd worden door een actief spreidingsbeleid. Het verzorgen van een dak boven het hoofd was niet voldoende. Er moest ook bepaald worden wáár dat dak moest komen te staan.³ In Amsterdam werd deze opvatting de basis voor een binnengemeentelijk spreidingsbeleid om de grote groep Surinamers op te kunnen vangen die zich in de hoofdstad wilde vestigen. De vraag was hoe dit spreidingsbeleid in de praktijk ging uitwerken.

Het blad *Jere*, van de Surinaamse welzijnsstichting Welsuria, onthulde in oktober 1977 de uitwerking van dit spreidingsbeleid in Amsterdam: tussen

de Gemeentelijke Dienst Herhuisvesting (GDH) en de woningcorporaties werd een werkafsprake gehanteerd om maar één Surinaams gezin per portiek te plaatsen. Acht buurten in Amsterdam waren zo praktisch 'gesloten' voor Surinaamse en buitenlandse woningzoekenden. Er werden bewust geen vrijkomende woningen toegewezen aan deze 'etnische minderheden', terwijl Surinamers in die periode staatsburgers waren met de Nederlandse nationaliteit.⁴ De verontwaardiging was groot en de gemeente werd beschuldigd van racistische praktijken.

In dit artikel zal onderzocht worden in hoeverre het woningtoewijzingsbeleid van de gemeente Amsterdam in de jaren zeventig, met betrekking tot Surinamers, in verband kan worden gebracht met institutioneel racisme. Dit onderzoek is grotendeels gebaseerd op primaire bronnen, aangezien secundaire literatuur nagenoeg ontbreekt over dit onderbelichte onderwerp. Zo sprak ik met Klaas Breunissen, oud-medewerker van welzijnsstichting Welsuria, Huib de Vet, oud-medewerker van Overleggroep Pensions en de Surinaams-Nederlandse Guilly Koster, die mij meer kon vertellen over de kraak van de Gliphoeve in de Bijlmer. Op basis van interviews, krantenartikelen, tijdschriften en beleidsnota's heb ik geprobeerd een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van het binnengemeentelijke spreidingsbeleid van Amsterdam en de huisvestingsproblematiek die Surinamers in de jaren zeventig ervoeren.

DEFINITIE VAN INSTITUTIONEEL RACISME

Het is eerst belangrijk om een korte uitleg te geven over het begrip 'institutioneel racisme'. Institutioneel racisme is discriminatie op grond van etniciteit door instituties zoals overheidsinstellingen en bedrijven. Volgens socioloog Terry Jones is het een vorm van racisme die onzichtbaar in de politieke, sociale

en economische structuren van samenlevingen is genesteld. Hierbij kan gedacht worden aan de beïnvloeding van overheidsoptreden door (onbewuste) vooroordelen en negatieve stereotypering van mensen met een migratieachtergrond. Sociale en economische rechten, zoals huisvesting, kunnen hierdoor in het gedrang komen. Instellingen kunnen weliswaar niet de bedoeling hebben gehad om minderheden uit te sluiten, maar dit is precies waar het om draait volgens Jones.⁵ Samenvattend kan gesteld worden dat institutioneel racisme de systematische en discriminerende handelwijzen van instituties omvat, gebaseerd op geschreven en ongeschreven regels, die negatieve gevolgen hebben voor etnische groepen. Dit is dan ook de definitie die wordt gehanteerd in dit onderzoek.

DE AANLOOP NAAR HET OMSTREDEN HUISVESTINGSBELEID

Zoals in de inleiding naar voren kwam, moest de Nederlandse overheid begin jaren zeventig een plan bedenken om de duizenden Surinamers op te vangen. Met het geringe vertrouwen dat Surinamers hadden in de economische en politieke gesteldheid van een onafhankelijk Suriname, de angst die er was voor een etnisch conflict tussen de Hindoestanen en Creolen en het aandringen van Nederland om aan de Surinaamse kant de migratie te beperken, werden Surinamers des te meer aangespoord om de overtocht te wagen voordat dit niet meer zou kunnen.⁶

De regering in Den Haag koos voor een 'gespreid vestigingsbeleid'. De Surinaamse migranten zouden verspreid worden over Nederland op basis van vrijwilligheid. Deze spreiding zou ook toegepast worden binnen de steden in samenwerking met de gemeenten en particuliere organisaties. Zo ook binnen de gemeente Amsterdam en een gepast beleid was hoognodig. Ongeveer 86 procent van de Surinamers dat voor november 1975 naar Nederland kwam, wilde zich vestigen in en om de Randstad. Amsterdam was aantrek-

kelijk omdat daar al een aanzienlijke Surinaamse gemeenschap bestond en er veel werkgelegenheid was. Amsterdam kampte echter met hevige woningnood in de jaren zeventig, evenals andere grote steden. Veel Surinamers kwamen hierdoor terecht in brandgevaarlijke en slecht onderhouden pensions in de binnenstad.⁷

Ondertussen stonden er honderden woningen leeg in de nieuwe Amsterdamse woonwijk de Bijlmermeer. De Bijlmer was ontworpen met het idee om Amsterdammers een groene en rustige woonplek te bieden. Maar de nieuwe wijk sloeg niet aan bij de Amsterdammers en andere 'witte' Nederlanders, met als gevolg dat honderden woningen leeg bleven staan. Het ongenoegen over de omstandigheden in de pensions, wetende dat er grote leegstand was in de Bijlmer, leidde tot grote kraakacties door Surinamers. Vanaf de late jaren zestig was kraken namelijk steeds populairder geworden. Midden jaren zeventig kon er zelfs gesproken worden over een ware Amsterdamse kraakbeweging. Er heerste mede hierdoor een opstandig klimaat in de hoofdstad. Surinamers maakten hier slim gebruik van en kraakten in 1974 en 1975 twee flats in de Bijlmer: Gliphoeve I en Gliphoeve II.⁸

De flats raakten al snel overbevolkt en werden getergd door vandalisme, werkloosheid en huurachterstanden. De landelijke kranten bestempelden de Gliphoeve als 'zwarte getto' en 'de zwartste plek in het gekleurde getto dat in de Amsterdamse Bijlmer is ontstaan'.⁹ Een jaar na de grote kraakactie in de Bijlmer, sloeg de Amsterdamse burgemeester Ivo Samkalden alarm op televisie. Samkalden waarschuwde dat de '25.000 à 30.000 Surinamers' in Amsterdam een groot probleem vormden en hij was bang dat de spanningen tussen bevolkingsgroepen zouden toenemen.¹⁰ Mede door deze beeldvorming door kranten, beleidsmakers en politici werd de Gliphoeve, en de Bijlmermeer als geheel, het nationale

schrikbeeld van de eerste 'getto' in Nederland.¹¹ Deze 'traumatische' gebeurtenis zorgde ervoor dat de gemeente Amsterdam een angst voor gettovorming ontwikkelde en het 'Gliphoeve-effect' wilde voorkomen. De Amsterdamse wethouder van Volkshuisvesting, Louis Kuijpers, en zijn collega-wethouders drongen bij de regering aan op maatregelen.¹² Een binnengemeentelijk spreidingsbeleid was geboren.

EEN VERONTRUSTENDE ONTDEKKING: ACHT WIJKEN DICHT VOOR SURINAMERS?

'[M]omenteel [zijn] 8 wijken in Amsterdam gesloten [...] voor Surinamers. Die 8 wijken zijn: 1. Bijlmermeer, 2. de driehoek Meeuwenlaan-Havikslaan-Adelaarsweg, 3. Meeuwenlaan-Van de Pekbuurt, 4. Vlietstraat-Baarsstraat, 5. Admiraal de Ruyterweg-Wieringerwoudstraat, 6. Van Speyckbuurt-Van Telligenbuurt, 7. Transvaalbuurt, 8. Stadionbuurt.'¹³

Bovenstaand bericht komt uit het september/oktober nummer van *Jere* uit 1977. Het 'sluiten' van deze acht wijken was het resultaat van het spreidingsbeleid van de gemeente Amsterdam, stelde *Jere*.¹⁴ De gemeente had op basis van een werkspraak met de woningbouwverenigingen acht buurten 'afgegrensd' voor Surinaamse en buitenlandse woningzoekenden.¹⁵ Een maand later formuleerde *Jere* de ontdekking nog scherper: 'Dit beleid van de GDH houdt in, dat Surinamers worden achtergesteld bij de Nederlanders, m.a.w. dat zij worden *gediskrimineerd* om het feit dat zij Surinamers zijn!'¹⁶

De belangrijkste bron die *Jere* voor haar informatie had gebruikt, was een rapport van cultureel antropologe Mariëtte Valkonet-Freeman. De gemeen-

Poster over gesloten wijken in Zwartboek. "Gesloten Wijken", 1978.

Bron: The Black Archives

telijke woningbedrijven en de woningbouwverenigingen hadden onderling afgesproken dat niet meer dan één buitenlands gezin op één portiek mocht worden geplaatst. Intern werd een 'praktisch lijstje' gehanteerd waarop stond in welke stadsdelen geen Surinamers of gastarbeiders meer konden wonen, om concentraties te vermijden. Het idee heerste dat concentratievorming van Surinamers moest worden gemedend, omdat dit de buurtproblematiek zou vergroten. De toename van vernielingen, de slechte kwaliteit van de woning en afval op straat: negen van de tien keer kregen Surinamers en gastarbeiders hier de schuld van. Het

was onterecht om de Surinamers hiervan de schuld in de schoenen te schuiven, omdat de achteruitgang en het verval van de buurten al veel langer aan de gang waren. Volgens Valkonet-Freeman lag de oplossing in het verbeteren van de woonomgeving, en niet in het sluiten van de wijken voor Surinamers. De uitkomst van de werkafpraak was dat er, onbedoeld, gediscrimineerd werd op de Amsterdamse woningmarkt.¹⁷

Op 15 november 1977, als gevolg van de berichtgeving door *Jere* en het onderzoek van Valkonet-Freeman, stelden twee Amsterdamse VVD-gemeenteraadsleden schriftelijke vragen aan het

college van burgemeester en wethouders: 'Is het Burgemeester en Wethouders bekend, dat deze wijken praktisch zijn gesloten voor mensen van niet-Nederlandse afkomst?'¹⁸ Daarnaast vroegen zij het college, of zij zich ervan bewust was dat het selectiebeleid volsrekt onaanvaardbaar was op grond van ras of huidskleur. Het college reageerde voorzichtig en stelde dat de vragen niet eenvoudig met ja of nee konden worden beantwoord. Zij verklaarde wel dat de gemeente een spreidingsbeleid nastreefde ten aanzien van etnische minderheden en dat hierbij werd gestreefd om '(...) niet meer dan één gezin van een etnische minderheid per 'trap' te huisvesten, zodat concentraties worden vermeden.'¹⁹

De gemeente Amsterdam betoogde dat concentraties van etnische minderheden het 'Gliphoeve-effect' zouden veroorzaken, waardoor integratie met de autochtone bevolking bemoeilijkt zou worden. Dit resulteerde er volgens de gemeente soms in dat vrijgekomen woningen niet aan etnische minderheden werden toegewezen, omdat er al een Surinaams gezin op de trap woonde. Het college verdedigde zich door verschillende factoren te noemen die bijdroegen aan de huisvestingsproblemen van etnische minderheden. Zo waren grote woningen gereserveerd voor grote gezinnen. De concentratie van deze grote woningen, samen met de hoge vraag, verergerde de problemen. Daarnaast moesten immigranten twee jaar ingeschreven staan in het bevolkingsregister, waardoor ze afhankelijk waren van woningen in de vrije sector en pensions. Na het noemen van deze oorzaken, concludeerde het college dat er geen discriminerend beleid werd gevoerd bij de toewijzing van woningen aan etnische minderheden. Volgens hen was het spreidingsbeleid in overeenstemming met de wet, aangezien alle woningzoekenden gelijke rechten hadden op basis van de Regeling Woningtoewijzing.²⁰

Wethouder van Volkshuisvest-

ing Kuijpers was ontevreden met dit antwoord van het college en kwam tot een andere conclusie in een interview met *Het Parool*: de werkafpraak tussen de gemeente en de woningbouwverenigingen was wél een vorm van discriminatie. 'Van die afspraak moeten we af,' stelde Kuijpers.²¹ Volgens Kuijpers konden er prima twee buitenlandse gezinnen op een trap wonen, als daar al zes (witte) gezinnen woonden. De werkafpraak was vooral bedoeld voor de grote gezinnen. De gemeente had de taak om Surinamers over de stad te spreiden, maar Kuijpers benadrukte wel dat deze groep woningzoekenden dezelfde rechten hadden als andere Amsterdammers.²² Het antwoord van Kuijpers had een sussende werking moeten hebben, maar een golf van kritiek kwam op de gemeente Amsterdam af.

EEN 'WILLEKEURIG, ONDOORDACHT EN NIET EFFEKTIEF' BELEID

De ontdekking van de gesloten wijken bracht veel onvrede teweeg. Vanuit actiegroepen, welzijnsstichtingen en de landelijke kranten kwam aandacht voor de kwestie.

Zo kwam *Jere* tot de conclusie dat het beter was om te spreken van géén huisvestingsbeleid: '(...) Immers, het beleid is willekeurig, ondoordacht en niet effectief'.²³ Het beleid leek willekeurig, omdat alleen de buurten gesloten waren waar de gemeente en de woningbouwverenigingen greep op hadden. Het beleid was niet 'effectief', omdat zich juist concentraties voordeden in de wijken die niet gesloten waren voor Surinamers. Hoe ondoordacht de maatregel was, bleek volgens *Jere* duidelijk uit *Het Parool*-interview met Kuijpers. Volgens Kuijpers konden er twee buitenlandse gezinnen op één trap wonen, terwijl het college één buitenlandsgezin per trap aanhield als maximum. 'Hoeveel is het nu? Niemand weet het blijkbaar. Men doet maar wat,' constateerde *Jere*.²⁴ Een ander aspect waar

Jere zich over opwond, was de suggestie van de gemeente dat de concentratie van buitenlanders en Surinamers (het zogenaamde Gliphoeve-effect) de oorzaak was van de problemen. Dit werd echter niet aangetoond door grondig onderzoek.²⁵

De punten die aangehaald werden in *Jere*, waren ook door Klaas Breunissen, werkzaam bij stichting Welsuria, aangevoerd in *Het Vrije Volk* en *Het Parool*. Hij bestempelde het beleid als 'natte vingerwerk'. Stichting Welsuria voelde zich in verwarring gebracht door de tegenstrijdige verklaringen van de wethouder en het college. Dit wekte niet de indruk dat de angst voor concentratievorming goed was geanalyseerd en onderzocht, stelde Breunissen. Met het sluiten van de wijken werden de problemen alleen maar verergerd. De woningwachttijden namen toe, waardoor veel Surinamers in brandgevaarlijke en slecht onderhouden pensions moesten leven.²⁶

Breunissen wees namens Welsuria ook op de regeling die in Rotterdam was getroffen in 1973: de zogenaamde vijfprocent-regeling. De Rotterdamse gemeenteraad had toen besloten om een 'vreemdelingenstop' door te voeren in de oude wijken van Rotterdam, naar aanleiding van rellen in de Afrikaanderwijk. Dit betekende dat buitenlandse werknemers, Surinamers en Antillianen geen woning meer konden huren in wijken waar al vijf procent of meer van de bewoners buitenlands of rijksgenoot was. De regeling was toentertijd door de regering vernietigd vanwege het discriminerende karakter. De welzijn- en actiegroepen wilden hetzelfde bewerkstelligen met het Amsterdamse huisvestingsbeleid. Er werd daarom onderzocht of er juridische stappen mogelijk waren. Welsuria overwoog in januari 1978 een kort geding aan te spannen tegen de gemeente Amsterdam.²⁷ Een woordvoerder van Welsuria concludeerde echter dat het lastig was om juridische gronden te vinden, doordat de 'een-gezinper-trap-regeling' nooit zwart op wit had

gestaan en als werkafpraak was gehanteerd.²⁸ De focus werd daarom op een andere actie gelegd om de gesloten wijken te laten verdwijnen.

In februari 1978 werd door de Overleggroep Pensions, waarin welzijnsstichtingen als Welsuria en actiegroepen voor Surinamers en buitenlandse werknemers vertegenwoordigd waren, een 'zwartboek' uitgebracht over de gesloten buurten, genaamd: *Zwartboek. 'Gesloten wijken'*. Op de voorkant prijkte een cartoon van cartoonist Opland. Een groep mensen (Surinamers en gastarbeiders) kijkt verbaasd en geschrokken naar een bord met daarop de tekst 'Gemeentelijke Verordening: Alleen toegang voor personen van Nederlandse afkomst'. Een duidelijke boodschap die Overleggroep Pensions meteen al aan de lezer wilde meegeven: in Amsterdam werd op basis van afkomst en huidskleur gediscrimineerd bij woningtoewijzing.

Om extra aandacht te vragen voor deze kwestie, was in het *Zwartboek* een oproep opgenomen om een protestmanifestatie tegen de geslotenverklaring van de buurten in Amsterdam bij te wonen op 23 februari 1978 in het Roothaanhuis op de Rozengracht te Amsterdam. Overleggroep Pensions eiste op deze manifestatie dat de GDH onmiddellijk de gehanteerde geslotenverklaring van de acht Amsterdamse buurten zou intrekken. Klaas Breunissen herinnerde zich deze protestmanifestatie nog goed. In zijn herinnering was het heel indrukwekkend, met veel boze en verontwaardigde Surinamers, buitenlanders en Nederlanders. Vooral de toespraak van Frank Naarendorp, die namens Overleggroep Pensions sprak, had veel indruk op Breunissen gemaakt: 'Die was glashelder en keihard.'²⁹ Een fragment uit de toespraak van Naarendorp laat dit goed zien:

'We hebben de zure lucht van een racistiese oprisping uit de koker van Dienst Herhuisvesting moet-

en inademen. [...] Het is een zeer kwalijk dat een gemeentelijke overheid verkeerde raciaal getinte denkbelden verheft tot beleid en zich laaghartig verschuilt achter verwrongen gevoelens van mensen.’³⁰

Klare taal van Naarendorp op de manifestatie. De vraag was of de gemeente gehoor zou geven aan de kritiek en de eis van de welzijnsgroepen om de regeling af te schaffen op basis van beschuldigingen van (ras)discriminatie.

GEEN GESLOTEN WIJKEN MEER

Op 9 februari 1978 concludeerde de gemeente in een ontwerpnota dat de verzoeken tot het sluiten van een bepaalde buurt of het beperken van woningtoewijzingen tot één per trap of portiek, naar het oordeel van de gemeente in strijd was met het Verdrag van New York tegen uitbanning van rassendiscriminatie. De gemeente gaf gehoor aan de kritiek en de protesten: de werkafpraak tussen de GDH en de woningbouwverenigingen zou in de toekomst niet meer gemaakt worden omdat binnen het vast te stellen beleid geen plaats was voor discriminatie.³¹ De racistische uitwerking van de maatregel werd dus in ieder geval door de gemeente zelf erkend.

Maar deze schriftelijk beloftes van de gemeente Amsterdam waren voor Welsuria niet voldoende. Volgens Breunissen leek het nu alsof het op allemaal op een misverstand berustte.³² Ook al was het een ‘verdienstelijke zaak’ dat het college het discriminatoire karakter van de werkafpraak had erkend, de actiegroepen bleven kritisch. De GDH streefde nog steeds naar een zekere spreiding van alle groepen over Amsterdam met het oog op integratie, omdat het idee heerste dat concentraties van minderheden zouden leiden tot spanningen en dat spreiding de oplossing was. Deze hardnekkige stelling, die tot een discriminerende werkafpraak

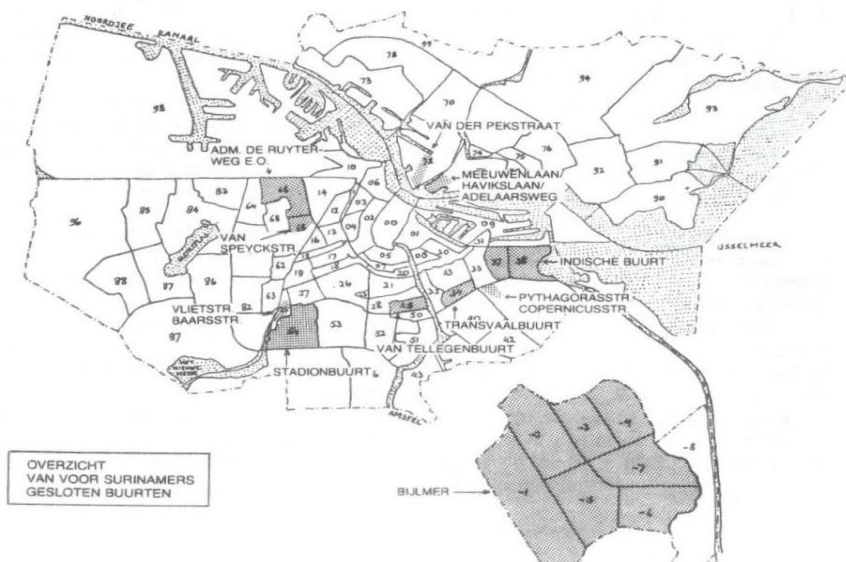
had geleid, bleef in stand. De antwoorden die het college had gegeven in december 1977 waren ook nog niet herroepen eind februari. ‘Wij eisen van B en W een ondubbelzinnig antwoord over wat er nu precies waar is,’ aldus Welsuria.³³

Dat antwoord zou er komen. De kwestie over de gesloten wijken kwam aan bod in de gemeenteraad in maart 1978 en leidde tot een heftige botsing tussen een VVD-raadslid en wethouder Kuijpers. Het VVD-raadslid beschuldigde Kuijpers ervan dat hij onvoldoende had gedaan om ‘potentiële rassendiscriminatie’ tegen te gaan en achtte Kuijpers politiek verantwoordelijk voor de werkafpraak. Maar de ‘duidelijk geëmotioneerde wethouder’ liet niet over zich heen lopen: ‘Ik ga niet voor bestuurlijke verantwoordelijkheid opzij en u weet net zo goed als ik dat het uitgangspunt van mij en het college blijft: geen rassendiscriminatie.’³⁴ Kuijpers verklaarde dat de werkafpraak was teruggedraaid en hij er alles aan zou doen om rassendiscriminatie in Amsterdam tegen te gaan.³⁵

Uit bovenstaande wordt weer duidelijk dat Kuijpers de juiste intenties had. De VVD twijfelde dan ook niet aan de ‘oprechte bedoelingen’ van de wethouder. Aan de goede bedoelingen van Kuijpers had het niet gelegen, onderschreef ook Breunissen tijdens het interview:

‘Ja, vanuit het goedwillend paternalisme kun je de domste dingen doen. Al wil ik ze ook niet vrijpleiten of iet dergelijks, zoals een Kuijpers, hoewel dat een buitengewoon beminnelijk mens was. Een sociaaldemocraat in hart en nieren, die het echt voor de volkshuisvesting opnam.’³⁶

Wethouder Kuijpers benadrukte daarom nogmaals dat hij het betreunde dat de werkafpraak niet eerder ongedaan was gemaakt.³⁷ De uitkomst van het debat was

Kaartje gesloten wijken voor Surinamers in Zwartboek. Bron: The Black Archives,

duidelijk: voor de gesloten wijken en één buitenlandsgezin per trap was geen plaats meer binnen het huisvestingsbeleid. Het college van B en W kwam eindelijk met een zelfgeschreven verklaring naar buiten. Hierin stond dat de werkafpraak over de gesloten wijken en de één-gezin-per-trap-norm werden verlaten. Er was geen plaats voor discriminatie 'van welke minderheidsgroep dan ook'.³⁸

Het college kwam bovendien in april 1979 tot de conclusie, dat niet wetenschappelijk kon worden bewezen dat een bepaald percentage van etnische minderheden in een buurt automatisch leidde tot meer conflicten. Hetzelfde gold voor de oude werkafpraak van één gezin per trap. Volgens het college was er toentertijd sprake geweest van een ontoelaatbare versimpeling en stereotypering.³⁹ Deze gedachtegang kwam erop neer dat Surinaamse gezinnen probleemgezinnen zouden zijn. Dit was een discriminerende generalisatie. Er moest gekeken worden naar de al aanwezige problemen in een

wijk, zoals 'verloedering van de woningen'.⁴⁰

Het was al met al dus niet te bewijzen of spreading leidde tot integratie. Er werd een duidelijke conclusie getrokken: '(...) op grond van huidige inzichten is het voeren van een spreidingsbeleid niet langer wenselijk. Bovendien is het principieel onjuist en praktisch onaanvaardbaar'.⁴¹ Het college stelde daarom voor dat Surinamers en buitenlanders boven aan de urgentielijst kwamen te staan, waarbij op geen enkele wijze direct of indirect onderscheid zou worden gemaakt tussen woningzoekenden. 'Een verheugende en belangrijke zaak', volgens *Jere* in mei 1979.⁴² Het inzicht wat al jaren door de welzijnsorganisaties en onderzoekers was verkondigd, werd nu ook eindelijk overgenomen door de gemeente Amsterdam. Spreading leidde niet tot integratie: integratie zou leiden tot spreading.

INSTITUTIONEEL RACISME IN DE JAREN ZEVENTIG

In een beleidsnota uit 1979 werd onderstreept dat de intentie van het spreidingsbeleid nooit was geweest om te discrimineren, maar juist om integratie te bevorderen. De concrete maatregelen, zoals het praktisch sluiten van de buurten, waren altijd gebaseerd op 'volkomen juiste intenties'.⁴³ Huib de Vet twijfelde niet aan de goede bedoelingen van de gemeente. De gemeente was toen eenmaal afhankelijk van de woningcorporaties en de woningcorporaties hadden altijd al een soort inplaatsingsbeleid gehad. Daarom was het idee van één buitenlandsgezin per trap '(...) achteraf gezien helemaal niet zo idioot'.⁴⁴ Alleen was het juridisch en principieel erg lastig, aldus de Vet.⁴⁵

Volgens Breunissen was het beleid inderdaad met de beste bedoelingen bedacht, alleen was het in zijn gevolgen discriminerend omdat buitenlanders en Surinamers een langere wachttijd hadden dan Nederlandse woningzoekenden. Maar of er sprake was van racisme? 'De gemeente zal nooit hebben gedacht van: we zullen die buitenlanders of Surinamers eens pakken en achterstellen'.⁴⁶ Het was bedoeld vanuit het idee dat het integratie zou tegenwerken en voor maatschappelijke problemen zou zorgen. Breunissen vond dit eerder een voorbeeld van 'indirecte discriminatie': 'Dat was voor mij het kwartje dat viel (...). Indirecte discriminatie dat was, een soort definitie als, je neemt een maatregel die niet discriminerend bedoeld is, maar in zijn gevolgen wel discriminerend is'.⁴⁷ Volgens Breunissen zouden we dat nu institutioneel racisme noemen, maar toen was de term 'indirecte discriminatie' een manier om het er met mensen over te hebben, zonder anderen direct van 'racisme' te beschuldigen.⁴⁸

Valkonet-Freeman koppelde in het boek *Omdat zij anders zijn. Patronen van rassendiscriminatie in Nederland* (1978) de problematiek van de gesloten

wijken nog aan een andere term dan 'indirecte discriminatie'. In *Omdat zij anders zijn* voegde zij, een jaar na alle ophef en discussie die haar onderzoek teweeg had gebracht, een extra constatering toe. Voor het eerst leek het erop volgens Valkonet-Freeman, dat overheidsinstellingen systematisch de maatschappelijke kansen van minderheden hadden beperkt. Het was niet een 'kwade racistische opwelling' geweest van de GDH en de woningbouwverenigingen, maar het had alle schijn van 'institutionele discriminatie'.⁴⁹

CONCLUSIE

Het huisvestingsbeleid van de gemeente Amsterdam had, ondanks goede bedoelingen, discriminerende en racistische gevolgen. De veronderstelling van de gemeente dat spreiding de beste integratie bevorderde, was gebaseerd op onbewuste vooroordelen en stereotypering bij politici en beleidsambtenaren. Het effect van deze vooroordelen was dat wijken waren 'gesloten' en Surinamers nog langer moesten wachten op een woning dan witte Nederlanders. Hierdoor kwam het sociale recht op huisvesting van Surinamers in het gedrang; een direct gevolg van institutioneel racisme.

Hoewel het begrip 'institutioneel racisme' destijds nog niet gangbaar was in Nederland, werden er wel termen als 'discriminatie' en 'rassendiscriminatie' gebruikt om het probleem van de gesloten wijken te duiden. Maar het meest duidelijke voorbeeld was de constatering van Valkonet-Freeman in *Omdat zij anders zijn*: het leek erop dat voor het eerst overheidsinstellingen systematisch de maatschappelijke kansen van minderheden beperkten. Dit noemde zij 'institutionele discriminatie', maar het heeft alles weg van de hedendaagse definitie van institutioneel racisme. Er werd begonnen met het creëren van bewustwording, al was het in andere woorden, over de manier waarop racisme zich in Nederland manifesteerde.

Wat leert ons nu de kwestie van de gesloten wijken in de jaren zeventig en de koppeling aan institutioneel racisme? Een begrip als institutioneel racisme kan helpen om te begrijpen hoe vooroordelen en stereotypering van instanties beleid kan beïnvloeden. Actieve bestrijding van deze vooroordelen en inclusieve besluitvorming, waarbij welzijnsorganisaties en betrokken gemeenschappen worden betrokken, is van groot belang. Overheidsinstellingen worden op deze wijze geconfronteerd met de onbewuste gedachten en gedragingen, die een systematische uitsluiting van minderheidsgroepen tot gevolg heeft. Als Welsuria, Overleggroep Pensions en de Surinaamse gemeenschap vanaf het begin betrokken waren geweest bij het meedenken aan een oplossing, was het wellicht nooit gekomen tot de discriminerende werkafpraak tussen de GDH en de woningcorporaties.

De geschiedenis van de gesloten wijken in Amsterdam waarschuwt ons voor de discriminerende effecten van goedbedoeld beleid. Helaas zien we nog steeds herhalingen van deze fouten in het overheidsbestuur, zoals de recente toeslagenaffaire. Het is pijnlijk dat de woorden van Frank Naarendorp uit 1978 nog steeds relevant zijn in de eenentwintigste eeuw. Dit onderstreept het belang van alertheid en inspanningen om discriminatie en institutioneel racisme tegen te gaan.

Sterre Nederpel (1999) heeft geschiedenis en rechtsgeleerdheid gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam. Ze heeft grote interesse in onderwerpen die te maken hebben met sociale ongelijkheid en kansenongelijkheid.

Eindnoten

- 1 C. Groenhuijsen, 'Steden discrimineren bij toewijzen woningen. Het is hier Zuid-Afrika niet', *De Volkskrant* (7 januari 1978); "'Natte vingerwerk'" in Amsterdam: 'Surinaams gezin per trap is discriminatie', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (20 januari 1978).
- 2 H. Buddingh, 'Stroom Surinaamse immigranten veroorzaakte paniek in bestuurlijk Nederland. Rijksgenoten op de stoep', *NRC Handelsblad* (24 november 1995); G. Leistra, *Parbo aan de Amstel. Surinamers in Nederland* (Amsterdam 1995) 24.
- 3 M. Van Diepen en A. De Bruijn-Muller, *De kraakacties in de Gliphoeve*, in opdracht van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting (Amsterdam juli 1976) 18, 47.
- 4 'Huisvesting', *Jere* 3:19/20 (september/oktober 1977) 17.
- 5 T. Jones, 'Institutional racism in the United States', *Social Work* 19:2 (maart 1974) 218; College voor de Rechten van de Mens, <https://www.mensenrechten.nl/themas/institutioneel-racisme> (geraadpleegd op 28 juni 2021).
- 6 L. Lucassen en J. Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Mijdrecht 2018).
- 7 HTK, *Overzicht beleidsmaatregelen met betrekking tot vestiging rijksgenoten in Nederland*, 13254, nr. 1; 'Advies migratie commissie: verbeter opvang van rijksgenoten', *Het Parool* (31 oktober 1972); Schumacher, *De Minderheden*, 82-83; Surinamers in Nederland. Amsterdam betaalt miljoenen gld voor huisvesting van dakloze Sur. Grote 'ingang' voor pensionhouders', *De Vrije Stem: Onafhankelijk weekblad voor Suriname* (11 november 1972).
- 8 Schumacher, *De Minderheden*, 84-85; Van Diepen en De Bruijn-Muller, *De kraakacties in de Gliphoeve*, 34; H. De Liagre Böhl, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990* (Amsterdam 2012) 57; Interview met Guilly Koster.
- 9 'Door Surinamers gekraakte collectieve ruimte in Gliphoeve ontruimd. Rassentegenstellingen in de Bijlmer groeien', *NRC Handelsblad* (10 september 1973); 'Het 'zwarte getto' van de Gliphoeve', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (23 mei 1975).
- 10 Buddingh, 'Stroom Surinaamse immigranten veroorzaakte paniek in bestuurlijk Nederland', *NRC Handelsblad* (24 november 1995).
- 11 Guilly Koster was het niet eens met dit negatieve beeld dat over de Bijlmer heerste: 'En ze hebben iets van Gliphoeve gemaakt wat het niet was. [...] Wat er in de Gliphoeve gebeurde, dat is eigenlijk als ik het nu zou moeten omschrijven, wat nu broedplaatsen genoemd worden. Gliphoeve was een broedplaats avant-la-lettre.' Zie verder het interview met Guilly Koster, afgenomen op 31 mei 2021.
- 12 'Amsterdam bij spoedoverleg met minister: "Surinamers over hele land spreiden"', *Het Parool* (2 juli 1974).
- 13 'Huisvesting', *Jere* 3:19/20 (september/oktober 1977) 17.
- 14 B en W Amsterdam, *Nota Opvang en begeleiding Rijksgenoten*, Gemeentebld, nr. 1065 (25 oktober 1974) 2066, in: Overleggroep Pensions, *Niet hier maar daar. De geschiedenis van het binnengemeentelijk spreidingsbeleid in Amsterdam* (Amsterdam 1979) 11. Beschikbaar bij IISG.
- 15 'Huisvesting', *Jere* 3:19/20 (september/oktober 1977) 17.
- 16 'Stadswijken voor Surinamers gesloten', *Jere* 3:21 (december 1977) 10.
- 17 De Gruijter, 'Amsterdam sluit acht wijken voor gastarbeiders en Surinamers', 9; Volgens antropoloog Frank Bovenkerk speelde de media een prominente rol in de negatieve beeldvorming over minderheden als gastarbeiders en Surinamers. Minderheidsgroepen kwamen vooral ongunstig in het nieuws volgens Bovenkerk. Zie voor meer informatie: 'Wetenschappelijk onderzoek van Universiteit Utrecht. Nederlanders heten tolerant maar discrimineren dagelijks', *Leeuwarder Courant* (20 september 1978); M. Valkonet-Freeman, *Etnische minderheden en de Amsterdamse woningdistributie. Bericht 2 van onderzoek naar rasdiscriminatie in Nederland* (Universiteit Utrecht 1977) 37-38.
- 18 B en W Amsterdam, *Woningdistributie onder etni-*

sche minderheden, Gemeenteblad, afd. 1, nr. 1348 (23 december 1977) 2405, in: Overleggroep Pensions, *Zwartboek. 'Gesloten wijken'* (Amsterdam 1978) 4.

19 Ibidem.

20 Ibidem, 5.

21 F. Heddema, 'Woningtoewijzing aan buitenlanders. Kuijpers: 'Ander spreidingsbeleid'', *Het Parool* (5 januari 1978).

22 Ibidem.

23 'Gesloten wijken', *Jere* 4:22 (januari/februari 1978)

24 Ibidem.

25 Ibidem, 21.

26 "Natte vingerwerk" in Amsterdam: 'Surinaams gezin per trap is discriminatie', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (20 januari 1978); 'Kritiek van Welsuria op spreiden Surinamers', *Het Parool* (20 januari 1978).

27 'Omstreden besluit in Rotterdam. Woonstop voor gastarbeiders en Surinamers', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (29 september 1972); "Natte vingerwerk" in Amsterdam', *Het vrije volk* (20-01-1978); Door de welzijnsstichtingen werd gezamenlijk advocaat Leo Spigt van het Amsterdamse Advokaten Kollektief ingehuurd om de gemeente ook juridisch onder druk te zetten. Zie: Overleggroep Pensions, *Nier hier maar daar: De geschiedenis van het binnengemeentelijk spreidingsbeleid* (Amsterdam 1979) 7.

28 Een verschil met de situatie in Rotterdam was dat de regeling door de Rotterdamse gemeenteraad was vastgelegd. In Amsterdam was de regeling nooit tot stand gekomen door de gemeenteraad en stond de regeling niet zo duidelijk zwart-op-wit op papier: het was een werkafpraak geweest. Ten tweede was het beleid in Amsterdam niet gebaseerd op een duidelijk absoluut maximum. Dit in tegen stelling tot Rotterdam waar toentertijd een duidelijke 5% regeling was getroffen. Zie: 'Stichting vecht discriminatie gemeente aan', *De Volkskrant* (21 januari 1978).

29 Overleggroep Pensions, *Niet hier maar daar: De geschiedenis van het binnengemeentelijk spreidingsbeleid in Amsterdam* (Amsterdam 1979) 7; Interview met Klaas Breunissen, afgenomen op 1 juni 2021, zie Bijlage 3.

30 F. Naarendorp, *Rede namens de Overleggroep Pensions op de gesloten wijken manifestatie* (Amsterdam 1978) in: Overleggroep Pensions, *Niet hier maar daar: De geschiedenis van het binnengemeentelijk spreidingsbeleid in Amsterdam* (Amsterdam 1979) 57-59.

31 Stadsarchief Amsterdam, Archiefnr. 823, inv.nr. 637, *Concept beleidsnota inzake de buitenlandse werknemers in Amsterdam*, Gemeente Amsterdam (9 februari 1978) 27; Dit zou worden vastgelegd in een nog te verschijnen nota over Woningdistributie. Zie: Groenhuijsen, 'Woede blijft over discriminatie bij woningtoewijzing' *De Volkskrant* (27 februari 1978); Stadsarchief Amsterdam, Archiefnr. 5470, invr. nr. 604, Brief aan Stichting Amsterdams Advokaten Kollektief t.a.v. Leo Spigt, afkomstig van B en W Amsterdam (22 februari 1978).

32 Groenhuijsen, 'Woede blijft over discriminatie bij woningtoewijzing', *De Volkskrant* (27 februari 1978).

33 Ibidem.

34 'Kuijpers trekt fel van leer tegen VVD-raadsld. Na aanval op beleid wethouder', *Het Parool* (14 maart 1978).

35 Ibidem.

36 Interview met Klaas Breunissen, afgenomen op 1 juni 2021.

37 "Geen gesloten wijken meer". Scherpe kritiek in raad', *Trouw* (16 maart 1978).

38 Stadsarchief Amsterdam, Archiefnr. 823, inv.nr. 637, Brief aan de gemeentelijke diensten, afkomstig van B en W Amsterdam (20 maart 1978); Stadsarchief Amsterdam, Archiefnr. 823, inv.nr. 637, Brief aan het Bestuur van de Amsterdamse Federatie van Woningcorporaties, afkomstig van B en W Amsterdam (20 maart 1978).

39 B en W Amsterdam, *Nota huisvestingsbeleid niet in Nederland geboren Amsterdammers*, 107- 108.

40 Ibidem.

41 Ibidem.

42 B en W Amsterdam, *Nota huisvestingsbeleid niet in Nederland geboren Amsterdammers*, 109; Einde spreidingsbeleid

in zicht?', *Jere* 5:29 (mei 1979) 7.

43 B en W Amsterdam, *Nota huisvestingsbeleid niet in Nederland geboren Amsterdammers*, 105.

44 De Vet zei hier nog over: 'Woningcorporaties hadden altijd een soort inplaatsingsbeleid gehad. Wie plaatsen we bij wie. Zetten we een gezin met acht kinderen boven een alleenstaande man? Dus er werd altijd wel een beetje geënceneerd op dat gebied. Zie: Interview met Huib de Vet, afgenomen op 10 mei 2021, Bijlage 1.

45 Interview met Huib de Vet, afgenomen op 10 mei 2021.

46 Interview met Klaas Breunissen, afgenomen op 1 juni 2021.

47 Ibidem.

48 Ibidem.

49 Het boek *Omdat zij anders zijn. Patronen van rassendiscriminatie in Nederland* is een bundeling van verschillende onderzoeken naar racisme in Nederland, o.a. op het terrein van de arbeidsmarkt en woningmarkt, onder leiding van cultureel antropoloog Frank Bovenkerk. Een van de hoofdstukken was geweid aan het onderzoek van Mariëlle Valkonet-Freeman over de gesloten buurten in Amsterdam; M. Valkonet-Freeman, 'De "gesloten buurten" van Amsterdam' in: F. Bovenkerk eds., *Omdat zij anders zijn. Patronen van rassendiscriminatie in Nederland* (Amsterdam 1978) 58-59.

ATHENAEUM AB BOOKSELI

Van boeken krijg je nooit genoeg

www.athenaeum.nl

©Foto: Ewoud de Kat

Athenaeum Boekhandel

**Athenaeum Boekhandel
& Nieuwscentrum**
Spui 14-16, Amsterdam
020-5141460

Athenaeum Boekhandel Haarlem
Gedempte Oude gracht 70,
Haarlem
023-5318755

Boekhandel het Martyrium
Van Baerlestraat 170-172,
Amsterdam
020-6732092

Boekhandel Van Rossum
Beethovenstraat 30-32, Amsterdam
020-4707077

Athenaeum Boekhandel Zuidoost
Bijlmerplein 1009, Amsterdam
020-6226210

Nieuw

‘Ik ga nu proberen uit te vinden, of ik kan leven zonder werken.’

Gerda Brautigam (1913-1982), politica en journaliste

Evelien Rombouts

De naam Gerda Brautigam zal niet bij iedereen een belletje doen rinkelen, maar tussen de jaren veertig en zeventig had zij een succesvolle carrière als journaliste voor *Het Vrije Volk* en later als Tweede Kamerlid voor de Partij van de Arbeid (PvdA). Hiermee bekleedde zij een buitengewone positie als werkende vrouw in twee door mannen gedomineerde publieke sectoren.

Gerda Brautigam (1913-1982) wordt nu vaak nog herinnerd door de reisverhalen die zij als journaliste schreef voor *Het Vrije Volk* en haar continue strijd voor consumenten en ambachtelijke bakkers gedurende haar functie als Tweede Kamerlid voor de PvdA. Brautigam kreeg zelfs tijdens haar loopbaan de namen ‘Gerda Brootigam’ en ‘Gerda van de warme bakker’ toebedeeld en deze namen zijn nog altijd aan haar nalatenschap verbonden.¹ Brautigams levensloop was niet vanzelfsprekend voor een vrouw werkzaam na de Tweede Wereldoorlog. Ze koos er bijvoorbeeld voor om lange tijd ongehuwd met haar toekomstige man samen te wonen en nam bewust geen kinderen om zo haar professionele ambities waar te kunnen maken.² Hiermee bewandelde zij een andere levensweg dan veel vrouwen uit haar tijd.

Een aspect dat minder bekend is uit haar leven, is dat zij voor *Het Vrije Volk*

geregeld artikelen schreef over de positie van de vrouw. In verschillende columns en opiniestukken beschreef Brautigam onder andere haar visie op vrouwenarbeid, het huishouden en het onderwijs. Bovendien was zij tijdens haar Kamerlidmaatschap ook lid van de Vrouwenbond van de PvdA, wat laat zien dat vrouwenrechten voor haar een belangrijk item was. Dat zij zelf maatschappelijk zichtbaar was met twee succesvolle carrières, maakte het interessant om haar eigen leven en haar visies rondom vrouwenrechten in *Het Vrije Volk* samen te brengen. In dit artikel staat daarom centraal hoe Brautigams zienswijze rondom werkende vrouwen zich ontwikkelde tijdens haar journalistieke en politieke carrière tussen 1945 en 1972.

TUSSEN TWEE GOLVEN IN

Gerda Brautigam was zes jaar oud toen vrouwen voor het eerst naar de stembus mochten en ging vijf jaar na het officiële

startpunt van de tweede feministische golf met pensioen. In die zin valt Brautigam 'tussen' beide golven in. Er zijn herhaaldelijk publicaties gewijd aan de positie van de vrouw en haar arbeidsmogelijkheden rondom de eerste en tweede feministische golf, maar studies over de positie van de vrouw vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn schaars. Onderzoek naar Brautigam laat zien hoe het was om in de periode vóór grote protestbewegingen als vrouw full-time te werken. Daarnaast geeft het ook de ruimte weer die zij had om gedachtegoed over werkende vrouwen te delen.

Auteurs die over de tweede feministische golf publiceren, nemen de jaren vijftig en begin jaren zestig geregeld niet mee. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de publicatie van hoogleraar journalistiekwetenschap Irene Costera Meijer over de tweede feministische golf. Zij spreekt vooral over een mentaliteitsverandering vanaf midden jaren zestig en laat het startpunt van de tweede feministische golf traditioneel beginnen bij de publicatie van 'Het onbehagen bij de vrouw' door Joke Kool-Smit in 1967. Volgens Costera Meijer koppelde Smit voor het eerst het 'vrouw-zijn' aan de politiek en durfde ze dit daarnaast als alleenstaand onderwerp te bespreken.³

Dit startpunt geeft echter een vertekend beeld van de emancipatiegeschiedenis van de vrouw. Tweede Kamerlid Corry Tendeloo (1897-1956) zorgde bijvoorbeeld in 1956 voor de afschaffing van de handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen. Tevens bracht zij te weeg dat vrouwelijke ambtenaren na hun huwelijk niet verplicht ontslagen werden. Letterkundige Vilan van de Loo staat stil bij de prestaties van Tendeloo en stelt dat ondanks dat het artikel van Smit enorme impact had, er daarvoor al verscheidene feministische initiatieven waren.⁴ Emeritus hoogleraar Vrouwengeschiedenis Joyce Outshoorn haalt ook deze bovengenoemde voorbeelden aan, maar benoemt dat deze overwinningen de suggestie wekten van een voltooide emancipatie. Vol-

gens een groep jonge vrouwen was dit een misplaatst idee, waardoor in het midden van de jaren zestig opnieuw activisme opkwam en zo de tweede feministische golf van start ging.⁵

Dit onderzoek poogt nuance aan te brengen in het wat starre startpunt van 1967 dat onder andere door Costera Meijer en Outshoorn wordt aangehouden. Dat de metafoor van golven enigszins problematisch is, wordt al duidelijk aan de hand van de prestaties van Tendeloo, die zeer belangrijk zijn geweest voor de positie van de vrouw. Vanaf 1967 was er weliswaar een intensivering qua opkomst van vrouwen- en protestbewegingen en werd seksualiteit een belangrijk onderwerp, maar dat betekent nog niet dat de jaren daarvoor op het gebied van emancipatie stil stonden. Onderzoek naar de zienswijze en het leven van Brautigam, die dus voornamelijk werkte vóór het traditionele beginpunt van de tweede feministische golf, stelt het dominante beeld over feminisme in de jaren vijftig bij. Doordat zij schreef over vrouwen thema's, kan haar visie vergeleken worden met feminisme van eind jaren zestig.

Voor dit artikel zijn krantenartikelen uit *Het Vrije Volk* geanalyseerd en tevens Kamervragen die Brautigam tijdens haar carrière als Tweede Kamerlid stelde. *Het Vrije Volk* was een sociaaldemocratisch dagblad opgericht in 1945. Brautigam kreeg hier geregeld de ruimte om via columns en opiniestukken haar mening te delen. Omdat ze de artikelen voor een brede doelgroep schreef, heeft ze wellicht haar meningen afgezwakt. Toch laten ze zien welke items voor haar belangrijk waren. De Kamervragen zijn vooral belangrijk, omdat zij laten zien of Brautigam binnen de politiek vrouwen thema's aankaarte. Er zijn tot op heden geen egodocumenten van Brautigam bekend, waardoor haar visie vooral uit haar professionele loopbaan moet blijken. Dit is wel passend voor een vrouw voor wie haar carrière zo'n centrale positie in haar leven had.

MOEDER EN HUISVROUW

Brautigam begon haar journalistieke carrière voor *Het Vrije Volk* in 1945 en schreef geregeld artikelen over het huishouden. Zo besprak ze bijvoorbeeld recepten, nieuwe ontwikkelingen in huishoudelijke apparatuur en winkeltijden. Een groot deel van deze artikelen schreef zij voor de pagina's *de Vrouwenspiegel* of wat later de *Weekeind Vrij* werd genoemd. Deze pagina's in de krant waren hoogstwaarschijnlijk gericht aan een vrouwelijk publiek. Opvallend hierin is dat Brautigam ook al in de jaren vijftig op deze pagina's opvattingen over onderwijs en werk deelde voor vrouwen. Daarnaast nam zij gedurende deze periode zelf beslissingen om haar journalistieke carrière van de grond te krijgen. Dit terwijl er tijdens de wederopbouw traditionele waarden terugkeerden en het gezin opnieuw de hoeksteen van de samenleving werd met een duidelijke rolverdeling tussen de man als kostwinnaar en de vrouw als moeder.⁶

Aanvankelijk uitte Brautigam vrij traditionele opvattingen in *Het Vrije Volk*. In een artikel uit 1953 was zij bijvoorbeeld negatief over studerende vrouwen. Naast de prijs van 1500 gulden per jaar, moesten zij voortijdig hun studie beëindigen door een huwelijk en konden ze later werk moeilijk met het gezin combineren. Ze bekritiseerde deze rol niet en raadde moeders aan om goed na te denken over wat er bereikt kon worden met het laten studeren van hun dochters. Het mocht wellicht rechtvaardig voelen, maar praktisch was het volgens haar niet.⁷ Brautigam had zelf ook enkel middelbaar onderwijs gevolgd aan de Hogereburgerschool (HBS). Ze schreef later in een column dat ze dankbaar was voor haar opleiding, maar dat de HBS een hele worsteling was geweest.⁸ Hoger onderwijs was in die zin sowieso geen optie voor haar.

Ook uit andere artikelen blijkt dat voor Brautigam een bepaalde rolverdeling vanzelfsprekend was, bijvoorbeeld uit haar artikelen over huishoudelijke apparatuur.

Ze benadrukte weliswaar dat bepaalde taken voor de vrouw zwaar waren, maar ze opperde niet dat mannen deze taken moesten overnemen. Zo predikte ze dat de ontwerpers van nieuwe automatische huishoudelijke apparatuur een standbeeld moesten krijgen, aangezien het vrouwen veel tijd had bespaard. Deze tijdsbesparing zorgde immers voor een goede gemoedstoestand onder vrouwen en 'het humeur der vrouw' bepaalde de sfeer in huis.⁹ Eveneens toen zij een artikel schreef over de schaarste van vrouwen binnen de politiek, benoemde zij als één van de voornaamste redenen dat het combineren van een gezin met een politieke carrière moeilijk ging.¹⁰ Ze ging hier niet bij zichzelf te rade of hier ook een oplossing voor was door bijvoorbeeld taken binnen het gezin anders te organiseren.

EEN ALTERNATIEF PAD

Toch blijkt dat Brautigam grote bewondering had voor vrouwen die niet het traditionele pad bewandelden. In *Het Vrije Volk* plaatste zij vanaf de jaren vijftig geregeld artikelen waarin ze deze vrouwen ondersteunde: 'Er zijn heel veel vrouwen, die zeker weten, dat hun bestemming ligt in het moederschap. Een gezin, kinderen, is voor hen de essentie van het leven. En toch wil het gebeuren, dat zij niet helemaal tevreden zijn, dat zij nog iets willen: werk.'¹¹ Ze benadrukte dat voor veel vrouwen het moederschap voldoening gaf. De boodschap in het artikel was echter dat vrouwen voor zichzelf moesten kiezen wanneer zij de behoefte hadden om zichzelf verder te ontwikkelen of wilden werken.

Verschillende vrouwen die het huishouden op een lager pitje zetten, kregen aandacht in Brautigams artikelen. Hieruit blijkt vooral dat Brautigam niet op radicale wijze voor een omslag pleitte, maar aan haar (grotendeels vrouwelijke) lezers liet zien dat er alternatieve opties waren. Deze voorzichtigheid is niet onbegrijpelijk, gezien een rapport dat begin 1966 verscheen van de Sociaal-Econo-

Gerda Brautigam in de Tweede Kamer. Bron: Wikimedia Commons / het Nationaal Archief.

mische Raad (SER). De SER was een adviesorgaan gericht aan de regering of het parlement op het gebied van sociaaleconomische vraagstukken en liet zich ook uit over de vrouw op de arbeidsmarkt. Het rapport was voorzichtig positief gestemd over werkende getrouwde vrouwen, maar uitte zich tevens als volgt: 'Het Nederlandse gezin kent een duidelijke werkverdeling. De man zorgt ervoor dat hij voldoende geld verdient voor het hele gezin, de vrouw is op de eerste plaats verantwoordelijk voor de verzorging van de kinderen en het huishouden.'¹²

Het rapport van de SER onderstreepte vermoedelijk het algemene sentiment binnen de samenleving. Uit een algemene enquête van het Cultureel Planbureau uit 1965 bleek dat maar liefst 84% van de deelnemers het kwalijk vonden dat vrouwen met kinderen die nog naar school gingen, werkten. Moederschap werd nog steeds als het belangrijkste doel van de vrouw gezien. Wel kwam hier geleidelijk aan verandering in, mede door krapte op de arbeidsmarkt. Doordat de economie groeide, waren er meer banen beschikbaar en waren vrouwen nodig voor onder andere administratieve en educatieve banen.¹³ Daarnaast waren er dus vanaf de jaren vijftig vrouwen actief bezig om hindernissen die getrouwde vrouwen tegenkwamen af te schaffen.

Dat Brautigam een alternatief bood aan haar lezers, is gezien haar eigen leven niet vreemd. Hoogstwaarschijnlijk had zij door haar carrière zelf weinig tijd om huishoudelijke taken te verrichten. In een artikel waarin ze haar eigen vakantie besprak, gaf ze aan vrijwel niets te doen in het huishouden. Ze kookte enkel wat snel klaar was en ze werd vooral humeurig van huishoudelijk werk, omdat ze dan zelf het gevoel had niets belangrijks te doen.¹⁴ Brautigam lijkt zelf ook bewust stappen te hebben ondernomen om niet een traditionele huisvrouw te worden. Zoals eerder benoemd, nam zij bewust geen kinderen en daarnaast woonde ze vanaf 1939

ongehuwd samen met haar tweede man Willem Franciscus Bodegraven. Hierdoor bleef zij handelingsbekwaam, wat dus in 1956 werd afgeschaft, en permitteerde ze zichzelf meer vrijheid. In 1966 trouwde ze uiteindelijk alsnog met hem.¹⁵

EEN VEELZIJDIGE JOURNALISTE

Brautigam wist na de Tweede Wereldoorlog snel carrière te maken bij *Het Vrije Volk*, mogelijk doordat deze krant pas net was opgericht. In juni 1945 ontving zij een perskaart voor reporter-verslaggeefster en een kleine twee jaar later werd zij als voorlopig redactrice aangesteld.¹⁶ Ze kreeg veel vrijheid en schreef in haar beginjaren over de wederopbouw, legde congressen vast en behandelde verschillende sociale thema's. Daarnaast schreef ze uitgebreidere rapportages, bijvoorbeeld over het zware en sobere leven in de Biesbosch. Of zoals de krant (waarschijnlijk hoofdredacteur Klaas Voskuil) het zelf samenvatte: 'In onze krant is zij dikwijls verantwoordelijk voor stukken, waarvan men nauwelijks zou denken dat zij door een vrouw werden geschreven.'¹⁷

Haar rapportages werden blijkbaar gewaardeerd, want tussen de jaren vijftig tot haar intrede als Tweede Kamerlid in 1963 vertrok zij geregeld naar het buitenland voor uitgebreide rapportages. Zo schreef ze over de woonomstandigheden van arbeiders in de fabrieksstad St. Etienne. Enkele jaren later verbleef ze vier weken in Canada, om daar een reeks artikelen te schrijven over Nederlandse emigranten in het land.¹⁸ Een hoogtepunt uit haar journalistieke carrière was in april 1961, toen zij als journaliste aanwezig mocht zijn bij het proces tegen Eichmann. Ze schreef uitgebreide verslagen over getuigenissen tegen de oorlogsmisdadiger en hoe het proces leefde onder de Israëliëse bevolking.

Voordat Brautigam naar Israël vertrok, vond er een verandering plaats in hoe zij schreef over vrouwenrechten. Waar zij in de jaren vijftig individuele succesvolle

Rob Mieremet; Tweede Kamer, begroting Buitenlandse Zaken en Defensie mevrouw Brautigam, kop in bank; Den Haag; 25 november 1971; Nationaal Archief; Archief fotocollectie Anefo.

werkende vrouwen had uitgelicht, werd de toon vanaf 1961 anders. Oorzaak hiervan was een lezing die zij had bijgewoond van sociologe dr. Hilda Verwey-Jonker (1908-2004), die het afnemende aantal vrouwen in de samenleving besprak.¹⁹ Verwey-Jonker was medeoprichter van en Eerste Kamerlid voor de PvdA, maar tevens ook feministe die voorzitter was van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen (NVV). De NVV had gelijk loon, handlingsbekwaamheid en het beëindigen van het verplichte ontslag voor ambtenaressen na diens huwelijk als belangrijkste speerpunten. Met haar voorzitterschap en haar twee bondgenoten uit de Tweede Kamer, Marga Klompé en Christine Wttewaall van Stoetwegen (1901-1986), wis zij midden jaren vijftig zowel een einde te maken aan

zowel de handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen als het verplichte ontslag.²⁰

Volgens Verwey-Jonker waren er procentueel steeds minder vrouwen, waardoor het aantal ongehuwde vrouwen afnam en er langzaam een arbeiderstekort ontstond. Haar oplossing was simpel: laat getrouwde vrouwen met oudere kinderen of geen kinderen wederom werken en maak het aantrekkelijk. Dit door middel van deeltijdwerk en herscholing zodat zij ook voor goedbetaalde banen in aanmerking zouden komen.²¹ Met name met haar deeltijdooplossing was zij vooruitstrevend en diplomatiek. Door parttime werk te opperen, werd het mannelijk ideaal van de kostwinner niet aangetast. Tegelijkertijd werd de weg naar de arbeidsmarkt voor

vrouwen gemakkelijker. Bovendien was Verwey-Jonker zich er ook bewust van dat veel vrouwen dit werk met huishoudelijke taken zouden moeten combineren.²² Deze opvattingen werden vanaf dat moment door Brautigam gedeeld.

Brautigam schreef tijdens haar verblijf in Israël een artikel waarin deze visie doorschemerde. Ze beschreef hierin de islamitische gemeenschap en vooral Abdoel en Khitam, een pasgetrouwd stel uit het dorp Taibeh. Brautigam stelde dat Khitam een moderne Arabische vrouw was die ondanks haar huwelijk bleef doorwerken als onderwijzeres. Daarnaast benadrukte ze ook dat zij Engelse literatuur las over opvoedkunde en onderwijs.²³ Aangezien Brautigam verder vooral uitweidde over traditionele aspecten uit de islamitische samenleving, lijkt dit stuk informatie met name te dienen als een spiegel voor de Nederlandse lezers. Zelfs in een traditioneel islamitisch dorp in Israël was het mogelijk om als vrouw na het huwelijk door te werken, dus waarom niet in Nederland?

VECHTEN VOOR VROUWENRECHTEN

Brautigam kwam terug op het thema werkende vrouwen tijdens de verkiezingscampagne in 1963. Ze plaatste destijds geregeld artikelen over de mogelijkheden voor getrouwde vrouwen om te werken. Zo viel zij de kantoren aan die met een personeelstekort kampten, maar vrouwen die parttime wilden werken weigerden.²⁴ Soms klonk Brautigam zelfs activistisch, met name in het strijdvaardig getitelde artikel 'Oudere werkende vrouw, vecht!' Hierin stelde ze onder andere dat vrouwen zich moesten organiseren in vakbonden, bepaalde leidinggevende functies zouden moeten opeisen en dat het onderwijs hervormd moest worden.²⁵ Gezien de normaal gematigde toon van Brautigam, kan het goed zijn dat ze zich hier liet opzweepen door de verkiezingsstrijd.

Brautigam trad op 5 juni 1963 de Tweede Kamer binnen en dit had spoedig

effect op haar journalistieke carrière. Vanaf september 1963 lijken er enkel columns van haar te verschijnen en diepgaande artikelen te ontbreken. Dit betekende niet dat ze haar strijd voor de werkende vrouw opgaf. In oktober en november plaatste zij opnieuw twee artikelen waarin ze het aanraadde om als oudere vrouwen te gaan werken. Wederom was parttime werken en onderwijs het belangrijkste. Opvallend is wel dat Brautigam ook hier van een traditionele rolverdeling uitging, zoals ze eerder ook deed. Ze stelde dat vrouwen een taak binnen- en buitenhuis hadden, vandaar dat parttimebanen noodzakelijk waren. Bovendien konden jonge meisjes niet het arbeidstekort opvangen, aangezien ze binnenkort gingen trouwen. Brautigam ging er daarnaast vanuit dat ze vervolgens na het krijgen van kinderen er voor een lange tijd uit waren.²⁶

De laatste keer dat Brautigam zich over werkende vrouwen uitliet via *Het Vrije Volk* was begin 1966, waar zij het al eerder besproken rapport van de SER besprak. Het rapport was behoorlijk veeleisend wat betreft de geschiktheid van de getrouwde vrouw om te werken. 'Arbeid (...) is slechts verantwoord als het gezin klein is, het werk dicht bij huis, de werktijden voldoende ruimte laten om ook het huisgezin te verzorgen en de kinderen goed verzorgd zijn tijdens de afwezigheid van de moeder'. De boosheid die Brautigam over dit rapport uitte, kwam vooral omdat vrouwen zelf niet aan bod kwamen. Volgens haar waren vrouwen net torren: ze worden bestudeerd, zijn redeloos en niemand vraagt hoe het met ze gaat. Vervolgens wordt er wel bepaald wat goed voor ze zou zijn.²⁷

De ideeën die Brautigam hier uitte, kwamen grotendeels overeen met het gedachtegoed van de Man Vrouw Maatschappij (1968-1988). Dit is verklaarbaar, want veel oprichters van de MVM kwamen uit de vrouwenbond van de PvdA.²⁸ Het is dus aannemelijk dat het gedachtegoed dat onder een deel van de leden van de PvdA

rondzwierf, een plek kreeg binnen de MVM. Binnen de MVM was verandering van onderwijs, gelijkwaardige parttimebanen en een gelijk loon belangrijk. Toch zaten er ook enkele verschillen in: de MVM was juist ook op jonge moeders gericht en wilde crèches toegankelijk maken. Mogelijk doordat Brautigam zelf koos om geen kinderen te nemen, is dit argument niet bij haar terug te vinden. Bovendien ging Joke Kool-Smit, medeoprichter van de MVM, één stap verder. Zij betoogde niet enkel parttimebanen voor vrouwen, maar ook voor mannen, zodat de taken binnenshuis verdeeld konden worden.²⁹

BINNEN EN BUITEN DE KAMER

Brautigam werd lid van de PvdA vlak na diens oprichting op 6 januari 1946. Er is weinig bekend over haar politieke loopbaan voordat ze Tweede Kamerlid werd, maar ze stond bekend als een kritisch en actief lid waardoor zij uiteindelijk via voorkeursstemmen haar intrede deed als Kamerlid in juni 1963. Dit artikel kijkt naar de periode vlak voor haar intrede en haar tijd als Kamerlid. Een veelzeggende periode voor zowel Brautigams politieke carrière als feministische ontwikkelingen. Zoals eerder omschreven, veranderde de toon van Brautigams artikelen vlak voor de verkiezingen. In die periode schreef zij ook het artikel 'Oudere werkende vrouw, vecht!', waarin zij onder andere stelde dat het onderwijs hervormd moest worden en dat vrouwen zich moesten gaan organiseren in vakbonden. Dit kwam overeen met het verkiezingsmanifest van de PvdA uit 1963, waarin stond dat een van de speerpunten was dat vrouwen met een gezin die buitenhuis wilden werken onderwijs aangeboden kregen. Aangezien Brautigam al sinds 1961 deze onderwijshervormingen bepleitte, had zij er waarschijnlijk ook op aangespoord dat dit een campagnepunt werd binnen de PvdA.³⁰ Het was tevens het enige vrouwenstandpunt in het manifest.

Gelet op de Kamervragen die Brautigam stelde in deze periode, lijkt ze haar gedurfde opinies over werkende vrouwen niet met de Kamer te hebben gedeeld. Andere aspecten waren voor haar belangrijker: de deugdelijkheid van elektrische huishoudelijke apparaten, stijgende consumentenprijzen en de sluiting van campingwinkels. Sterker nog, terwijl Brautigam artikelen schreef over parttime werken en onderwijs, sneed ze in de Tweede Kamer een item aan over de stijgende vleesprijzen. Ze maakte zich zorgen over de vleesschaarste en diens inflatie en gelijkertijd pleitte ze voor maatregelen wat betreft de oplopende prijs van boter en hoopte ze dat de ministers een prijsstap inlasten.³¹

Brautigam nam het in eerste instantie zelfs op voor kabinet-Cals (1965-1966), toen zij van lezers kritiek kreeg over het feit dat er geen vrouwelijke ministers waren benoemd. Ingezonden brieven die Brautigam ontving maken duidelijk dat de lezers dit als een teken van conservatisme zagen. Brautigam benoemde enerzijds dat zij liever vrouwen had gezien, anderzijds stelde zij dat vrouwen geen garantie waren voor een progressieve regering. Vrouwen konden net zo goed conservatief zijn. Bovendien was ze kritisch op de boosheid van sommige vrouwen: 'fanatisme evenwel, leidt tot niets'.³² Toch zat 'het kabinet van sterke mannen' haar misschien meer dwars dan dat ze met haar lezers wilde delen, aangezien Brautigam in 1965 besloot om schrijfster te worden voor *Wij vrouwen*, het verenigingsblad van de Vrouwenbond van de PvdA.³³

Toch is ook in de latere fase van Brautigams politieke carrière binnen de Kamer hier weinig van terug te zien. Rond 1968 stelde zij bijvoorbeeld vragen over de hoeveelheid brood die door bedrijven tegen stontprijzen verkocht mochten worden. Een half jaar later eiste zij openbaarheid over het onderzoek naar een minimumprijs voor brood.³⁴ In die zin is het ook niet vreemd dat zij ook wel 'Ger-

da Brootigam' werd genoemd en vooral bekend stond om haar inzet voor consumenten, aangezien een deel van haar formele acties daarop gericht waren. Toch blijkt dat buiten de Kamer om Brautigam nog steeds met vrouwenrechten bezig was. In een artikel met ingezonden vragen, hadden twee lezers kritiek op het feit dat Brautigam te veel focuste op getrouwde vrouwen, in plaats van jonge vrouwen en invalide vrouwen.³⁵ Schijnbaar zette Brautigam dus wel haar visie voort, maar mogelijk via andere kanalen, zoals de Vrouwenbond.

Gedurende de periode dat Brautigam Kamerlid was, was slechts vier procent in de Kamer vrouw. Dit kan het moeilijker hebben gemaakt om feministische standpunten via deze weg te uiten. Het is daarom begrijpelijk dat Joke Kool-Smit in 1967 een provocerende wet voorstelde, waarmee ze een gelijke verdeling tussen man en vrouw in de Kamer wilde bewerkstelligen.³⁶ Pas in Brautigams één na laatste jaar als politica steeg het aantal vrouwen in de Kamer naar een schamele acht procent.³⁷ Naast haar werk als Kamerlid was ze hoogstwaarschijnlijk actief bij verschillende vrouwenemancipatiebewegingen. Ze sprak op een vergadering waar ook de MVM en de Dolle Mina's aanwezig waren en was tevens een van de prominente ondertekenaars van de abortuspetitie van de Dolle Mina's.³⁸ Het lijkt er dus sterk op dat Brautigam binnen de Kamer weinig ruimte had of de behoefte niet voelde om dit soort onderwerpen aan te kaarten, maar dit buiten de Kamer wel bleef doen.

GEMATIGD EN RADICAAL

Hoe kan Brautigams visie rondom werkende vrouwen het beste omschreven worden? Zoals in het begin van dit artikel al naar voren kwam, was Brautigam een vrouw die met een carrière tussen 1945-1972 grotendeels tussen beide feministische golven in viel. Dit gold ook voor haar gedachtegoed, waar zowel gematigde als radicale aspecten in terug te vinden wa-

ren. Ze had een ander leven dan dat van vrouwen uit haar tijd verwacht werd: ze trouwde laat, nam geen kinderen, reisde veel voor haar werk en trad toe tot de Tweede Kamer. Professioneel uitte zij zich soms traditioneler, bijvoorbeeld op het gebied van een rolverdeling binnen het gezin en ze besprak seksualiteit niet. Bovendien kreeg zij binnen de Tweede Kamer weinig ruimte om haar visie te delen en deed ze dit eerder buiten de Kamer. Brautigam liet tegelijkertijd zien dat vrouwen een keuze hadden én vanuit de maatschappij moesten krijgen wanneer zij wilden werken naast het gezin.

Uit Brautigams artikelen bleek dat ze zich ervan bewust was dat getrouwde vrouwen tegen beperkingen aanliepen in het dagelijks leven. Dit was niet enkel een item bij Brautigam, maar bij veel vrouwen die actief waren bij de PvdA. Doorgaans wordt 1967, het jaar van de publicatie van 'Het onbehagen bij de vrouw' van Joke-Smit, als startpunt gezien van de tweede feministische golf. Toch was er al eerder een feministische bewustwording en veel opvattingen van de MVM kwamen overeen met die van Brautigam, die zij al enkele jaren voor de oprichting van de MVM had. Brautigams visie was echter niet zo vergaand als dat van prominente vrouwen uit de tweede feministische golf. Het laat desalniettemin zien dat er ruimte was voor bepaalde emancipatoire denkbeelden en dat de tweede feministische golf niet losstaat van ontwikkelingen die al in de jaren vijftig en begin jaren zestig in gang werden gezet.

Uiteindelijk stopte Brautigam in 1967 vrij abrupt met haar journalistieke carrière. In de ruim twintig jaar dat zij voor de krant werkte, schreef zij over sociale zaken, vrouwenemancipatie en maakte ze verschillende internationale rapportages. Vijf jaar later nam zij na een kleine tien jaar ook afscheid van haar Kamerlidmaatschap, om weer te kunnen reizen en schrijven. Voor Brautigam, bij wie werk duidelijk altijd op één had gestaan, moet

dit een enorme impact hebben gehad. Zoals ze zelf in haar afscheidsinterview zei: 'Ik ga nu proberen uit te vinden, of ik kan leven zonder werken.'³⁹

Evelien Rombouts is een masterstudent Geschiedenis en Actualiteit aan de Radboud Universiteit. Haar interessegebied is culturele geschiedenis van de twintigste eeuw.

Eindnoten

- 1 'G. (Gerda) Brautigam', *Politiek Documentatie Centrum*, uitgebreide versie, https://www.parlement.com/id/vg09lkyoder6/g_gerda_brautigam (25 mei 2023).
- 2 L. Pronk, 'Gerda Brautigam probeert voortaan te leven zonder te werken. "In het harnas sterven is geen groot ideaal."', *Het Vrije Volk* (21 oktober 1972).
- 3 I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965- 1980* (Amsterdam 1996) 5-6, 30.
- 4 V. van de Loo, *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005) 31, 48.
- 5 J. Outshoorn, 'Half werk. Vrouwenbeweging, emancipatie en politiek, 1950-1990', *Leidschrift: Nederlanders En Hun Gezagsdragers. Politieke Cultuur In Nederland 1950-1990* 17 (2002) 39-40.
- 6 Van de Loo, *De vrouw beslist*, 25.
- 7 G. Brautigam, 'Vrouwen Spiegel. Dochters laten studeren?', *Het Vrije Volk* (6 augustus 1953).
- 8 G. Brautigam, 'Geluk', *Het Vrije Volk* (31 oktober 1963).
- 9 G. Brautigam, 'Onze ware weldoeners', *Het Vrije Volk* (27 april 1960).
- 10 G. Brautigam, 'Vrouw en politiek', *Het Vrije Volk* (10 december 1964).
- 11 G. Brautigam, 'Vrouwen Spiegel. Verstand, gevoel en verantwoordelijkheid', *Het Vrije Volk* (1 september 1956).
- 12 G. Brautigam, 'Torren', *Het Vrije Volk* (25 januari 1966).
- 13 J. Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw – het bijzondere van de Nederlandse casus', *Low Countries Historical Review* 130-2 (2015) 83-84.
- 14 G. Brautigam, 'Vakantie zonder slecht geweten', *Het Vrije Volk* (16 mei 1964).
- 15 'G. (Gerda) Brautigam', *Politiek Documentatie Centrum*, uitgebreide versie, https://www.parlement.com/id/vg09lkyoder6/g_gerda_brautigam (25 mei 2023).
- 16 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (verder IISG), Archief Gerda Brautigam (verder GB), inv. nr. 1, voorlopig perskaart M.G. no. 49.; IISG, Archief GB, inv. nr. 1, voorlopig certificaat no. 6691.
- 17 Redacteurs zwerven uit over de vrije wereld. Rotterdam leverde twee volbloed verslaggevers', *Het Vrije Volk* (27 december 1951).
- 18 G. Brautigam, 'Zomaar een stukje Frankrijk', *Het Vrije Volk* (16 mei 1956) en Gerda Brautigam, 'Een snuifje Canada – na een paar dagen al hopeloos verliefd!', *Het Vrije Volk* (6 april 1960).
- 19 G. Brautigam, 'Weekend Vrij. Meisjes op de ambachtsschool, waarom niet?', *Het Vrije Volk* (7 januari 1961).
- 20 M. van der Steen, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011) 265.
- 21 G. Brautigam, 'Weekend Vrij. Meisjes op de ambachtsschool, waarom niet?', *Het Vrije Volk* (7 januari 1961).
- 22 Van der Steen, *Drift en koers*, 332.
- 23 G. Brautigam, 'Weekend Vrij. Arabisch Israël', *Het Vrije Volk* (17 juni 1961).
- 24 G. Brautigam, 'Weekendvrij. Getrouwde vrouw wil werken, maar...', *Het Vrije Volk* (9 maart 1963).
- 25 G. Brautigam, 'Oudere werkende vrouw, vecht!', *Het Vrije Volk* (23 maart 1963).
- 26 G. Brautigam, 'Vrouwenarbeid', *Het Vrije Volk* (17 oktober 1963); Gerda Brautigam, 'Vakmeisjes', *Het Vrije Volk* (7 november 1963).
- 27 G. Brautigam, 'Torren', *Het Vrije Volk* (25 januari 1966).
- 28 Outshoorn, 'Half werk', 40.
- 29 Van de Loo, *De vrouw beslist*, 51.
- 30 E. Meester, *Verkiezingsmanifest 1963 van de Partij van de Arbeid. Om de kwaliteit van het bestaan* (Amsterdam 1963) 11.
- 31 Tweede Kamer der Staten-Generaal (verder TK), Archief Staten-Generaal digitaal (verder S-G), Kamervragen, 0000252861, Aanhangsel Tweede Kamer 1963-1964 nummer 107.; TK, Archief S-G, Kamervragen, 0000252819, Aanhangsel Tweede Kamer 1963-1964 nummer 65.
- 32 G. Brautigam, 'Geen rok', *Het Vrije Volk* (30 april 1964).
- 33 'G. (Gerda) Brautigam', *Politiek Documentatie Centrum*, uitgebreide versie, https://www.parlement.com/id/vg09lkyoder6/g_gerda_brautigam (25 mei 2023).
- 34 TK, Archief S-G, Kamervragen, 0000233545, Aanhangsel Tweede Kamer 1968-1969 nummer 191.; TK, Archief S-G, Kamervragen, 0000234286, Aanhangsel Tweede Kamer 1968-1969 nummer 927.
- 35 'Gerda Brautigam overstelpt met vragen. "We zijn toe aan een nationale ombudsman"', *Het Vrije Volk* (3 september 1971).
- 36 Van de Loo, *De vrouw beslist*, 230.
- 37 Outshoorn, 'Half werk', 37.
- 38 Tip Toe', *Het Vrije Volk* (9 februari 1971).; 'Dolle mina vraagt: doe mee aan de abortusactie', *Het Vrije Volk* (6 januari 1972).
- 39 L. Pronk, 'Gerda Brautigam probeert voortaan te leven zonder te werken. "In het harnas sterven is geen groot ideaal."', *Het Vrije Volk* (21 oktober 1972).

INTERVIEW

Denken met dieren: interview met Robert Darnton

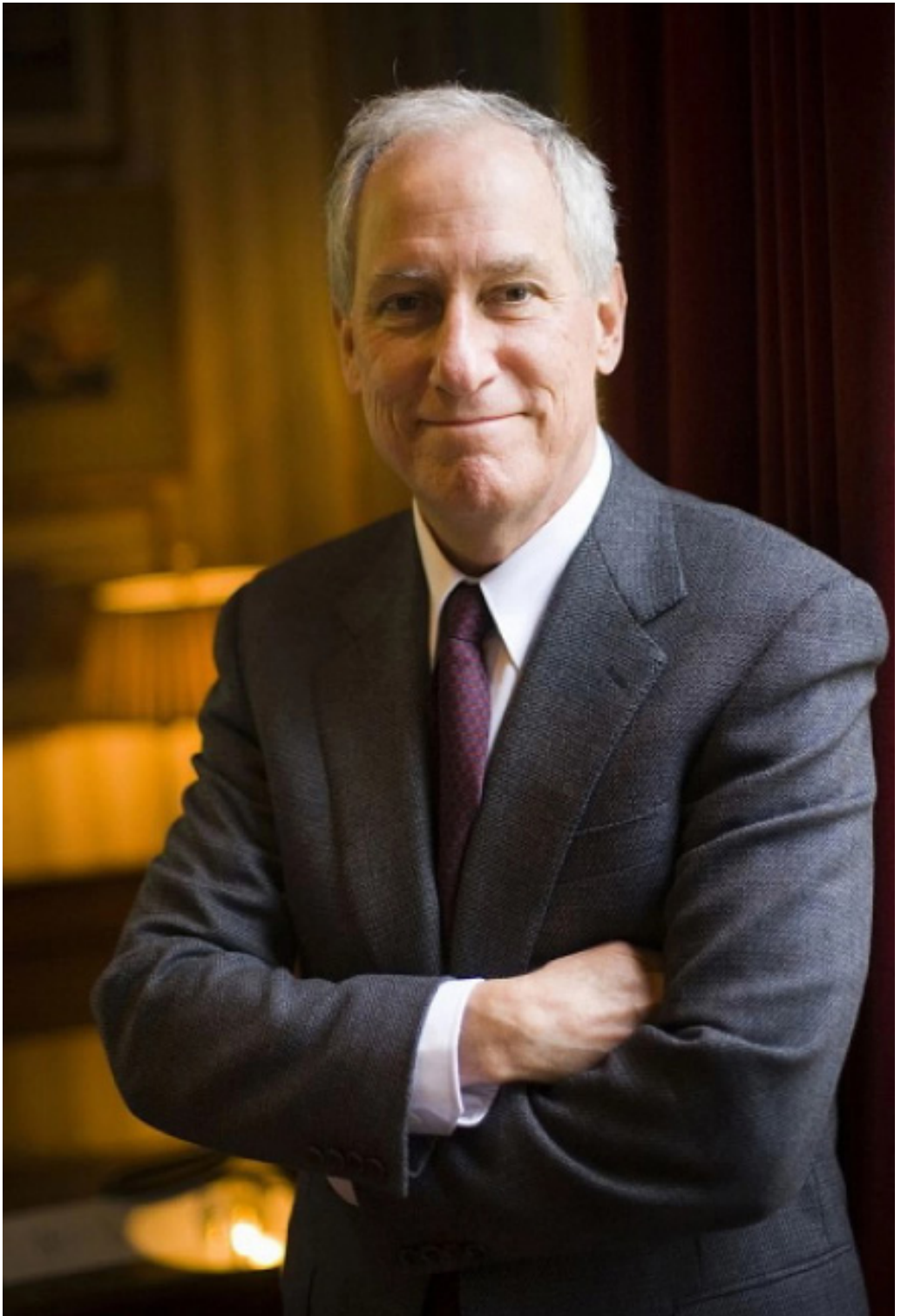
Joost Oosterhuis

Robert Darnton, emeritus hoogleraar aan Princeton University en voormalig directeur van Harvard University Library, is gespecialiseerd in de geschiedenis van de boek- en drukcultuur van het achttiende-eeuwse Frankrijk. In 1984 verscheen zijn bestseller *The Great Cat Massacre* van zijn hand. Hierin reconstrueert Darnton, aan de hand van antropologische methodes en achttiende-eeuwse folklore en archiefbronnen, de belevingswereld van het achttiende-eeuwse Frankrijk. In aanloop naar het themanummer over dierengeschiedenis interviewde *Skript* hem over de eerste twee essays uit dit boek, waarin dierensymboliek een grote rol speelt. Het eerste essay gaat over hoe de sprookjes van vroegmoderne Franse boeren een reflectie waren van hun dagelijks leven. Het tweede – en tevens beroemdste – focust op een groep Franse drukkers die via een carnavaleske kattenslachting symbolisch wraak namen op de baas van de drukkerij.

Wat dreef u om de geschiedenis van deze Franse boeren en drukkers te onderzoeken?

“Eigenlijk was het nooit mijn bedoeling om het boek te schrijven zoals het uiteindelijk verschenen is. Ik ontwikkelde een belangstelling voor volksverhalen en antropologie in die tijd. Ik ben dus een van die historici die sociale wetenschappen probeert toe te passen op de geschiedschrijving, maar ik had ook kleine kinderen en elke avond vertelde ik hen verhalen of las ik hen *Mother Goose* voor. *Mother Goose* ken je misschien niet in Nederland, maar iedereen in de Engelstalige wereld kent rijmpjes voor kin-

deren over Humpty Dumpty, en dergelijke. En ik werkte in een prachtig archief in Neuchâtel in Zwitserland, met 50.000 brieven van allerlei mensen die iets met boeken te maken hadden, inclusief arbeiders. De brieven van arbeiders waren vooral interessant, omdat historici maar heel weinig bronmateriaal hadden van echte werkende mensen, ambachtslieden, van tweehonderd tot driehonderd jaar geleden. Deze brieven gingen over hun zware werkomstandigheden, maar ook over het hebben van plezier, trucjes uithalen bij de baas, meer geld verdienen, een andere stad vinden waar de meisjes mooier waren, en ga zo door maar. Ik was dus

Robert Darton. Bron: Justin Ide. Harvard University News Office

een soort vertrouwdeheid aan het ontwikkelen met de wereld van de drukkers. Ik kwam de buitengewone autobiografie van Nicolas Contat tegen, dat het verhaal vertelt van het kattenbloedbad. Op het moment dat ik het las, gaf ik een seminar op Princeton over geschiedenis en antropologie. Ik gaf het samen met Clifford Geertz. Hij is in 2006 overleden, maar hij was een van de allergrootste antropologen ter wereld. We gaven twintig jaar lang, met enkele tussenpozen, dit vak. Hij zat aan de ene tafel, ik aan de andere, en er zaten ongeveer vijftien studenten tussen ons in. In de loop der jaren bouwde ik dus een vertrouwdeheid op met antropologie, en specifiek, met de wereld van drukkers. En zo kwam dit alles samen in het boek, dat natuurlijk niet alleen een boek is over ambachtslieden en drukkerijen. Het gaat over het hele wereldbeeld, de culturele belevingswereld van het Franse volk in de achttiende eeuw. Maar het perspectief is antropologisch.”

In het boek betoogt u dat historici veel baat zouden kunnen hebben bij het toepassen van antropologische technieken bij het bestuderen van geschiedenis. Dit omvat het bestuderen en proberen te begrijpen van symbolen in een andere cultuur. Hoe belangrijk zijn dieren als symbolen?

“Dieren zijn prachtige symbolen. Voor zover we weten, hebben mensen ze altijd gebruikt. Mediëvisten hebben in hun onderzoek naar de Middeleeuwen allerlei voorbeelden ontdekt waarin dieren, waaronder katten, worden gebruikt om duivelskunsden, het kwaad, satanisch gedrag en hekserij te symboliseren. Dus ja, mensen hebben dieren altijd symbolisch gebruikt en het is een zeer rijke bron van informatie. In feite zijn er verzamelingen van spreekwoorden waarin dieren voorkomen. In het Frans zeg je: *La nuit, tous chats sont gris* (‘s nachts zijn alle katten grijs). Het is een veelgebruikte uitdruk-

king. Ook heb je *Je ne vends pas le chat en poche* (ik verkoop niets met een kat op zak). Het klinkt vreemd in het Engels, maar de Fransen gebruiken met name katten graag in spreekwoorden en als symbool voor hekserij en vele andere dingen, waaronder overspel en seksualiteit. Dieren zijn dus geweldig voor symboliek, vooral omdat ze de hele tijd met mensen omgaan.”

In de inleiding van uw boek stelt u het doel om de manier van denken in het Frankrijk van de achttiende eeuw te onderzoeken. Welke rol speelden dieren symbolisch in de hoofden van de Franse bevolking van de achttiende eeuw?

“Het is moeilijk om te generaliseren. Katten speelden als symbolen een belangrijke rol in spreekwoorden, zelfs in de architectuurgeschiedenis, omdat mensen levende katten in de muren van nieuwe gebouwen stopten om deze plekken te beschermen. Katten waren in dit opzicht verbonden met huiselijkheid. Hoe zat het met andere dieren? Natuurlijk zie je in de folklore en zelfs in de literatuur voortdurend verwijzingen naar dieren. Denk aan *La Fontaine*. Al zijn fabels gaan over vossen en allerlei andere soorten dieren. Dieren lenen zich voor spreekwoordelijke uitdrukkingen en voor literatuur. Ook kunnen mensen hen menselijke eigenschappen toedichten en het op die manier grappig laten lijken. Er is net genoeg afstand tussen het dier en de mens om de dieren thema’s te laten verbeelden die je mensen niet rechtstreeks zou kunnen laten behandelen zonder iemand te beledigen of een soort aanstoot te geven. Dus ja, ik bedoel, dieren zijn overal. Vóór de moderne tijd werkten mensen op het land, zoals herders, en waren ze omringd door dieren.. Ik denk dat jij als Nederlander bij het begrip dier als eerst aan een vis zou denken, de Nederlanders zijn voortdurend omringd door vissen. In een wereld waarin je omringd bent door di-

erlijk leven is het dus heel logisch om te proberen dat leven te gebruiken om gedachten te ontwikkelen. Zoals Claude Lévi-Strauss, de antropoloog, stelde: gewone mensen denken normaal gesproken niet met abstracties, ze denken met concrete dingen. Hij zei letterlijk: ‘choses bien à penser’ (dingen om goed mee te denken). Je denkt met dingen door relaties tussen dingen te leggen en dat is wat mensen over de hele wereld doen en wat antropologen bestuderen. Nu is er één punt dat waarschijnlijk reflectie verdient: dat sommige dieren buiten de huiselijke sfeer vallen. Ze leven buiten het huishouden, in de natuur, op landbouwgrond en dergelijke. Maar andere dieren leven binnen het huishouden en dwalen af en toe buiten rond. Dus als ze naar buiten gaan, gaan ze van de ene categorie, het huiselijke, naar een andere, het buitenleven of de natuur. Antropologen hebben ontdekt dat deze ambiguïteit van dieren die van de ene categorie naar de andere gaan, ze gevaarlijk of krachtig maakt, en daarom goed om taboes mee uit te drukken. In het Engels is het bijvoorbeeld een sterke belediging als je ‘son of a bitch’ zegt. Maar als je zegt ‘son of a cow’ betekent het niets. Dus hoe komt het dat een teef de kracht heeft om een sterke emotie op te wekken en een koe niet? Volgens Edmund Leach, een van de antropologen die dit bestudeert, is het antwoord dat de teef, de hond, zich beweegt tussen categorieën, het huiselijke en het buitenhuiselijke. Het punt is dat dieren niet alleen op zichzelf interessant zijn voor mensen, maar ook in bepaalde contexten, zoals wanneer ze je van de ene conceptuele ruimte naar de andere brengen of tussen de twee in bewegen.”

Als een dier van de ene categorie naar de andere categorie kan gaan, kunnen mensen het als gevaarlijk beschouwen. Geldt dit ook voor de kat, wat een huiselijk dier is, maar ook buitenshuis kan gaan jagen in

het wild, in het dorp of in de stad?

“Ja, precies. Ik bedoel, een ander voorbeeld is de kasuaris. Misschien heb je nog nooit van kasuariissen gehoord, maar het is een belangrijke struisvogelachtige vogel in Nieuw-Guinea. Antropologen hebben bestudeerd hoe de kasuaris figureert in rituelen bij de zogenaamde primitieve volken in Nieuw-Guinea. De kasuaris staat absoluut centraal in hun manier van denken, je zou kunnen zeggen zoals katten dat voor ons zijn. Er zijn dus veel monografische veldstudies verricht door antropologen waarin dieren centraal staan, bepaalde soorten dieren die een bijzondere kracht hebben in andere culturen.”

In het tweede essay, *The Workers Revolt*, gebruikten arbeiders in drukkerijen rituele verhalen en dierensymboliek om wraak te nemen op hun meesters. Is er een verband tussen de manier waarop arbeiders hun dierenritueel als wapen inzetten en de manier waarop Franse boeren reflecteerden op hun zware leven door verhalen te vertellen waarin dieren voorkwamen?

“Ik heb het boek geschreven zonder expliciete verbanden te leggen tussen de hoofdstukken, omdat ik wilde dat de lezer hier zelf over zou nadenken en zelf de verbanden zou leggen. Er is geen verhaal dat door het hele boek loopt. Het idee is om de betekenis in elk voorbeeld naar boven te halen en dat te doen op een manier die cumulatief is. Zo ervaart de lezer, die het hele boek doorloopt, verschillende mentale werelden. Het boek heeft een soort logica omdat het begint met folklore, de verhalen vertelt door boeren die bij iedereen bekend waren, waaronder bij mensen van de middenklasse. Het tweede hoofdstuk gaat over arbeiders, handwerkslieden, en dan komen we in de wereld van de middenklasse. Het derde hoofdstuk beschrijft ceremoniële processies waarin je de middenklasse en de hogere klassen handelingen ziet verrichten die hun sym-

bolische status uitdrukken. Daarna gaan we naar de wereld van de Verlichting, intellectuelen, waarin de politie schrijvers in de gaten probeert te houden. Er zit dus een progressie in het boek, want de voorbeelden beginnen algemeen en dan schuiven ze omhoog in de sociale orde en worden ze veel specifiek. Het verband tussen het eerste hoofdstuk en het tweede gaat natuurlijk over dieren, omdat de folklore van boeren vaak over dieren gaan. De beroemdste is misschien wel de Gelaarsde Kat: een kat die zijn meester helpt als een soort bediende, maar ook over slimme krachten beschikt waarmee hij dingen kan manipuleren. Het is dus een bedriegersverhaal. Er is een heel genre folklore over bedriegers. In dat opzicht ga ik in tegen psychoanalytici, vooral Bruno Bettelheim, door te stellen dat symboliek van de sprookjes niet Freudiaans is. Het gaat namelijk over de alledaagse wereld van arme mensen die op het land werkten. Volgens Bruno Bettelheim zou het verhaal van Roodkapje symbool staan voor een Oedipusrelatie tussen een meisje en haar vader (de wolf), die wordt verbroken door de jager. Darnton bekritiseert Bettelheim en andere psychoanalytici dat ze geen aandacht hadden voor de geschiedenis van het sprookje, waarin veel elementen door de tijd heen zijn toegevoegd of veranderd. Zo wordt in oude Franse versies Roodkapje door de wolf opgegeten en komt er geen jager om haar te redden. Het gaat over honger. Het gaat over gevaar. Het gaat over de behoefte van kleine mensen om zich te verdedigen tegen grote mensen. Wat is je verdediging? Nou, bedrog of je verschuilen, het systeem gebruiken om jezelf zo goed mogelijk te beschermen. Het is lastig, maar toch zijn er middelen om actief jezelf mee te beschermen. Ik zeg dus dat de folklore eigenlijk een soort kaart van de werkelijkheid is, die mensen vertelt dat dit een zware wereld is. Een wereld van honger, gevaar en uitbuiting. Wat je moet doen is je verstand gebruik-

en om jezelf te verdedigen. Dat is wat de Gelaarsde Kat doet. Het is wat Jaap van Jaap en de bonenstaak doet. Het is wat Roodkapje niet deed en dus werd ze opgegeten door de wolf – behalve in sommige volksverhalen, waarin ze ontsnapt. En hoe ontsnapt ze? Door een trucje, waarbij ze zegt dat ze naar buiten moet om te plassen, waarna de wolf een touw aan haar vastmaakt waarmee ze uit het raam ontsnapt.

Welnu, dat is wat er gebeurt in hoofdstuk twee, waarin de arbeiders, die lijden onder honger en zware omstandigheden, hun meester misleiden. Ze misleiden hem niet genoeg om de drukkerswinkel over te nemen, maar ze vernederen hem symbolisch. Dus de manier waarop de katten worden gedood, terecht en ceremonieel opgehangen, is een manier om te protesteren tegen hun omstandigheden. Het is ook, zoals ik beschrijf in het boek, een symbolische verkrachting van de vrouw van de meester. Het beschuldigt haar van ontrouw en hekserij. Het is ook een actie gericht tegen het huishouden in het algemeen, want dat is waar katten voor stonden. Het zegt meerdere dingen tegelijk. Dat is nog een les van antropologen. Victor Turner benadrukt dit. Hij zegt: verwacht geen exact verband tussen het symbool en de betekenis. Symbolen zijn flexibel en meerstemmig, en zo kan een kat drie of vier dingen tegelijk symboliseren, zoals hekserij, seksualiteit en huiselijkheid. Dat is dus het soort verband dat ik probeer te leggen tussen het eerste hoofdstuk en het tweede.”

U legt uit dat katten veel verschillende betekenissen hadden in het vroegmoderne Europa in het algemeen, en het vroegmoderne Frankrijk in het bijzonder, waaronder connotaties van hekserij, vrouwelijke seksualiteit, de band met een meester of meesteres des huizes, overspel en sluwheid. Hoe is het

mogelijk dat zo'n klein dier zo'n verzameling van betekenissen had?

"Mensen zijn dieren die betekenissen zelf creëren. Het creëren van een betekenis staat centraal in ons leven. We kunnen betekenis geven aan allerlei dingen, zowel objecten als dieren. Dus ik denk niet dat het verrassend is dat de katten objecten waren waaraan een bepaalde betekenis werd gegeven door de arbeiders. Het lijkt heel natuurlijk dat ze zich aan de katten vergrepen. Ze hadden misschien ook honden of andere dingen kunnen gebruiken om zich uit te drukken, maar het resultaat is ons bekend. Ik bedoel, het resultaat is in dit buitengewone document opgeschreven door één van de arbeiders. Hoe de arbeiders symbolisch katten opvatten was wonderbaarlijk. Wat ik wil benadrukken is de manier waarop ze dat deden. Niet zozeer door het gebruik van woorden, maar door het gebruik van gebaren, het organiseren van een schijnproces, een carnaval, een soort voorstelling van geweld. Dat is de manier waarop ze te werk gingen. En later ook, volgens hun jargon, want verschillende drukkerijhandboeken hebben lange lijsten met jargonwoorden die door de arbeiders werden gebruikt, is een van de sleutelwoorden *copie*. Een kopie, zoals in een kopie die je gebruikt als je letters zet. Ze gebruiken gebaren en mimiek om de afslachting van de katten na te bootsen. Later, als er geen katten meer zijn, spelen ze het gewoon na in de drukkerij. Ik denk dat het heel belangrijk is om in gedachten te houden hoe mensen betekenis communiceerden door gebaren, door te acteren, maar ook door woorden."

Tijdens het grote kattenbloedbad gebruikten de arbeiders van de drukkerij de verschillende symbolische betekenissen van een kat om wraak te nemen op hun meester en meesteres. Dit deden ze vanwege hun slechte behandeling en leefom-

standigheden. De arbeiders lijken de verschillende symbolische betekenissen van een kat beter te begrijpen dan hun meester. Kan dit begrepen worden als een uiting van de verschillende symbolische waarde van katten in de lagere versus de hogere klassen, waar u eerder al een beetje op zinspeelde?

"Het belangrijkste verschil is denk ik dat in het verhaal, zoals verteld door Nicolas Contat, de vrouw des huizes, *la bourgeoise*, haar kat, *la Grise*, als huisdier behandelt. Ze ziet hem dus helemaal niet als een wild dier of als een soort kater die 's nachts schreeuwend op de daken zat. Ze ziet hem als een lief huiselijk ding. Ze houdt hem op schoot, aait hem, geeft hem goed te eten, behandelt hem bijna als een mens. Haar houding is dus totaal anders dan die van de arbeiders. Katten worden gebruikt om dat verschil te illustreren. Ze bewonen een ander mentaal universum voor de bourgeoisie dan in de mentaliteit van de arbeiders. Ik bedoel, wij zien katten nu als huisdieren, maar het idee van een huisdier was vrij nieuw en vreemd voor de werklieden. Er zijn andere vergelijkbare voorbeelden. Bloemen, bijvoorbeeld. Nederlanders houden van bloemen, dat is me welbekend, maar het idee van een bloem gaat terug tot de Middeleeuwen. Vóór de Middeleeuwen was er geen onderscheid tussen onkruid en bloemen. Er bloeide gewoon van alles op de velden en pas later begonnen mensen bepaalde soorten onkruid als bloemen te zien. Ze gingen ze toen verzamelen en behandelen als objecten van schoonheid."

In uw eerste en vooral in uw tweede essay speelt de symboliek van dieren een belangrijke rol bij het interpreteren van de tekst en de mentaliteitsgeschiedenis van het Frankrijk van de achttiende eeuw. Wat is het potentieel voor verder onderzoek naar de betekenis van dieren in de mentaliteitsgeschiedenis

van andere historische culturen?

“Ik denk dat het potentieel enorm is. Het probleem is natuurlijk in het bronmateriaal. We kunnen dus wel alert zijn op dierensymboliek, maar we moeten vooral voldoende bronmateriaal verzamelen waarin de symboliek daadwerkelijk gebruikt wordt. Dat is vergelijkbaar met wat antropologen doen als ze het veld ingaan en iets als een schubdier of een kasuaris centraal zien staan in de rituelen van de mensen. Dus ja, ik denk dat er een enorm potentieel is om de symbolische wereld van mensen te begrijpen door beter te kijken naar de manier waarop ze dieren behandelen. Welke bronnen zijn er? Ik heb gebruik gemaakt van folklore, een uitzonderlijke autobiografie van een arbeider. Ook had ik veel informatie over de gebruiken in een drukkerij. Ik heb ze samengevoegd om een betoog te maken. Dus ik denk dat ander onderzoek ook verschillende soorten materiaal zou moeten samenvoegen. Het vinden van bronmateriaal is echter het probleem. Ik denk ook dat we niet te snel moeten denken dat we een goede interpretatie hebben. We moeten het testen, uitproberen in verschillende omgevingen en ervoor zorgen dat we veel specificiteit hebben om de interpretatie sterker te maken. Dat klinkt erg abstract, maar volgens mij moet je in de primaire bronnen duiken. Ik ben een groot voorstander van archiefgeschiedenis, zodat je de betekenis kunt achterhalen zoals die tweehonderd of driehonderd jaar geleden daadwerkelijk bestond.”

OPINIESTUK

Curatorial practices en het vrouwelijk perspectief

Tamar van Riessen

Op 8 maart 2021 maakte het Rijksmuseum bekend dat er voor het eerst in de Eregerij drie schilderijen hingen van vrouwelijke schilders; respectievelijk *De Serenade* (1629) van Judith Leyster (1609-1660), het *Memorieportret van Moses ter Borch* (1668) door Gesina ter Borch (1631-1690) en het *Stilleven met bloemen in een glazen vaas* (ca. 1690 - ca. 1720) van Rachel Ruysch (1664-1750). Op dezelfde dag werd het allereerste symposium over vrouwen in de kunstgeschiedenis en museale sector georganiseerd door Jenny Reynaerts (Voorzitter *Vrouwen in het Rijksmuseum* en Senior Conservator negentiende-eeuwse Schilderkunst bij het Rijksmuseum). Ik herinner mij de gebeurtenissen nog goed, want ik was net twee maanden in dienst als conservator-in-opleiding zeventiende-eeuwse Nederlandse Schilderkunst. Inmiddels ben ik zo'n zeven maanden terug in dienst als Junior Conservator binnen dezelfde afdeling, en zie ik het vrouwelijk perspectief binnen de beeldende kunsten als evident en noodzakelijk, en probeer vanuit mijn positie mijn steentje bij te dragen.

Toen ik begon met studeren, kwamen vrouwelijke kunstenaars niet aan bod. Aan de hand van Ernst Gombrichs

The Story of Art (1950) en Anthony Jansons *History of Art* (2006) leerden we vooral kijken naar de (toenmalige) kunsthistorische canon die was gemaakt door mannen. 'Meesterwerk' is dan ook een mannelijke term. Schilders zoals Rembrandt van Rijn (1606-1669), Johannes Vermeer (1632-1675) en Peter Paul Rubens (1577-1640) kwamen voorbij. Namen die het absoluut waard zijn om te bestuderen, niettemin omdat hun schilderijen ons veel kunnen vertellen over de periode waarin ze zijn vervaardigd. Schilders die ik nog steeds zeer interessant vind. Tegelijkertijd ben ik mij nu veel bewuster van het feit dat er veel meer is dan die 'grote' namen, al is dat wel een ontwikkeling van de afgelopen jaren binnen ons veld.

Het belang van vrouwen in de beeldende kunsten heeft mij sindsdien geïnspireerd. Als onderdeel van mijn jaar als conservator-in-opleiding mocht ik een tentoonstelling maken voor het Rijksmuseum op Schiphol Airport. Ik koos ervoor om de collectie zeventiende-eeuwse schilderijen uit het depot te benaderen vanuit het onderwerp van vrouwelijke makers en de verbeelding van vrouwen. Zo ontstond *Female Power*, een tentoonstelling over

vrouwen uit de zestiende, zeventiende, achttiende en negentiende eeuw en daarmee de eerste tentoonstelling over vrouwen in het Rijksmuseum. Persoonlijke favorieten in deze tentoonstelling waren Ruysch' *Stilleven met bloemen op een marmeren tafelblad* uit 1716 en de *Portretten van Anna Maria Gool en Josina Clara van Citters* uit circa 1699-1706 door Godfried Schalcken (1643-1706). Deze twee laatste zijn een voorbeeld van vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis die buiten de geijkte paden durfden te lopen. Josina was Anna Maria's gezelschapsdame. Ze waren hartsvriendinnen, mogelijk geliefden, die bijna hun hele leven samen hebben doorgebracht. In 1709 kocht Anna Maria Gool de hofstede Vliënborg in Voorburg, waar zij samenwoonden. Na Anna's overlijden in 1743 erfde Josina de hofstede. Anna en Josina zijn altijd bij elkaar gebleven en nooit getrouwd met een man. Zo deden zij af aan de verwachtingen die hun gender werd opgelegd. Allebei zijn ze in de Oude Kerk in Voorburg begraven.¹

Op dit moment ben ik opnieuw bezig met de aankomende tentoonstelling op Schiphol die vanaf half november te zien is, en dit keer focus ik op de (veranderende) eetcultuur van de zeventiende-eeuw. Eén van de geselecteerde schilderijen is *Vismarkt* (1683) van Cornelis Dusart (1660-1704). Dit werk is niet alleen interessant wegens de representatie van vis en het gebruik daarvan, maar kan ons ook iets vertellen over de werkende vrouw in de zeventiende-eeuw. Vrouwen waren namelijk in de meerderheid in de vishandel en hadden allerlei functies: van verkoopsters en bezorgsters, tot leveranciers van vismanden.² Zo is het mogelijk om de 'vergeten' vrouwen weer onder de aandacht te brengen.

Om dit laatste te bewerkstelligen, zijn verschillende methodes bruikbaar. Zo kun je een schilderij van een vrouwelijke maker selecteren, zoals in de Eregalerij gebeurd is, maar een schilderij waarop

een vrouw is afgebeeld, kan ook veel vertellen. Dat is het geval met het schilderij van Dusart. Ook een schilderij van een mannelijke schilder kan immers bijdragen aan het zichtbaar maken van vrouwen in kunst. Uiteindelijk is het aan mij als conservator om een verhaal, gebaseerd op literatuur en onderzoek, te vertellen. Daarbij vraag ik me af of we in de toekomst niet af willen van de termen mannelijke- of vrouwelijke schilder. Op dit moment zijn er wereldwijd nog te weinig vrouwen zichtbaar in museale collecties. We zijn nog bezig met een inhaalslag, wat hopelijk leidt tot een gelijkwaardige behandeling van vrouwen en mannen in de kunstgeschiedenis. Een voorbeeld hiervan zijn de 'pendanten', twee portretten die bij elkaar horen, waarbij de vrouw meestal wordt aangeduid als 'de vrouw van'. Zij verdient echter veel meer *agency* omdat onderzoek vaak uitwijst dat zij haar eigen leven leidde. We kunnen niet een gelijkwaardig aantal kunstwerken van beide partijen nastreven in collecties, simpelweg omdat er minder is gemaakt door vrouwen. Toch kunnen we op andere manieren die gelijkheid wel bereiken, waardoor we wellicht in de toekomst de verschillen niet meer hoeven te benadrukken.

Op dit moment zijn er 58 schilderijen van vrouwelijke kunstenaars in het Rijksmuseum en enkele duizenden prenten, tekeningen en foto's van onder andere Catharina van Hemessen (1528-1565), Geertruydt Roghman (1625-1657) en Thérèse Schwartze (1851-1918). Hoewel het inderdaad lastiger was voor vrouwen om binnen de kunstwereld actief te zijn, waren zij er dus zeker wel. Daarom vind ik het belangrijk dat er verhalen verteld worden die voorheen onvoldoende zichtbaarheid kregen. Dit gaat overigens verder dan gender alleen. Tegelijkertijd vind ik ook dat de verhalen die wij voorheen vertelden, noem ze maar 'traditioneel', ook kunnen blijven bestaan. Het één hoeft het ander niet uit te sluiten. Want vragen over materiaal, iconografie, het

leven van schilders of de schilderstijl van bijvoorbeeld Frans Hals zijn en blijven eveneens interessant. Noem het maar een *best of both worlds-approach*.

Tamar van Riessen (MA) studeerde Kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en Curating Arts & Cultures aan de Universiteit van Amsterdam en is huidig werkzaam als Junior Conservator zeventiende-eeuwse Nederlandse Schilderkunst bij het Rijksmuseum. Naast haar interesse in het vrouwelijk perspectief binnen de kunstgeschiedenis werkt ze aan de *Frans Hals* tentoonstelling (vanaf februari 2024), een eigen tentoonstelling op Schiphol Airport en doet zij onderzoek naar Adriaen van de Venne's *Allegorieën op het Huwelijk* en de ontwikkeling en theoretisering van vroege genrekunst.

Eindnoten

1 Zie Ruud J. Bosscher en Fabian C. van Boheemen, "An Intimate Friendship in Voorburg: Anna Maria Gool and Josina Clara van Citters," *Rijksmuseum Bulletin* 70 (2022), pp. 58-65.

2 Zie Danielle van den Heuvel, "The Multiple Identities of Early Modern Dutch Fishwives," *Signs* 37 (2012) 3, pp. 587-594.

CULTURELE AGENDA

Voor buiten de ring

In de voorafgaande culturele agenda is veel aandacht geweest voor Randstedelijke culturele instellingen en niet onterecht: de grootste steden van Nederland zijn rijk aan interessante tentoonstellingen en evenementen. Deze editie van de culturele agenda richt zich echter op de rest van Nederland, wat is er deze winter te zien buiten de ring?

Museum Arnhem, tentoonstelling *Kunst in het Derde Rijk – Verleiding en afleiding*

In de tentoonstelling staat een onderwerp centraal waar een taboe op rust, dat discussie oproept en dat tot dusver onderbelicht is gebleven: de beeldende kunst die gemaakt en getoond is onder het naziregime in Duitsland. Een groot deel van de vertoonde kunstwerken in Museum Arnhem zijn niet of nauwelijks meer getoond na de laatste *Große Deutsche Kunstausstellung* in München in 1944. In de tentoonstelling wordt de rol van kunst belicht: hoe werd kunst door het naziregime tot een politiek instrument gemaakt? Kunst vormde ideologische propaganda, maar het was ook een afleiding van de oorlogsmisdaden die werden gepleegd door de nazi's? De tentoonstelling is een confrontatie met het verleden, maar leidt ook tot een beter begrip van hoe dictatoriale regimes cultuur en beeld inzetten als propagandamiddel.

Te zien: 11 november 2023 – 24 maart 2024

Design Museum Den Bosch, tentoonstelling *Mapping Modernity*

Wat kan een ogenschijnlijk objectieve kaart de kijker vertellen? De tentoonstelling *Mapping Modernity* biedt de bezoeker een specifiek perspectief op kaarten. De 250 tentoongestelde kaarten tonen een beeld van de moderne tijd - en een beeld van de moderne mens die controle tracht uit te oefenen op een ongrijpbare en gecompliceerde wereld. Kaarten zijn niet objectief, het is een reflectie van de *zeitgeist* en toont de behoefte van de maker en het publiek. Een SS-commandant die in een paar lijnen een plattegrond van Warschau tekent, een Rijkswaterstaat-ambtenaar die een kaart inlevert over waterbescherming in Zeeland (twee dagen voor de Watersnoodramp in 1953) of een negentiende-eeuwse Amerikaanse schoolatlas waarin wordt aangegeven welke volkeren 'beschaafd' zijn: achter elke kaart gaat een eigen geschiedenis schuil.

Te zien: 23 september 2023 - 28 januari 2024

Museum de Fundatie in Zwolle, tentoonstelling *Kaleidoscope of (hi)stories – kunst uit Oekraïne*

De tentoonstelling biedt het eerste overzicht van hedendaagse kunst uit Oekraïne in Nederland. In schilderijen, tekeningen, video's, installaties, performances, sculptuur, geluidswerk, fotografie en textiel wordt het verhaal verteld van de culturele identiteit van Oekraïne, in het licht van spanning tussen vrijheid en onderdrukking. De tentoonstelling is verdeeld in vier thema's: Tegen onderdrukking, Vergeten geschiedenissen, Ruimtes van vrijheid en Gedachten over de toekomst. De turbulente geschiedenis, permanente onrust en drang naar vrijheid zijn in alle werken de ondertoon. Op 19 juni 2023 telde UNESCO 260 culturele Oekraïense plekken die zijn vernietigd of beschadigd sinds de Russische invasie in februari 2022. Museum de Fundatie heeft daarom het volgende doel gesteld met deze tentoonstelling: bijdragen aan de bescherming van het artistieke erfgoed van Oekraïne en het ondersteunen van hedendaagse Oekraïense makers, van wie velen hun land hebben moeten ontvluchten.

Te zien: 14 oktober 2023- 28 januari 2024

Podwalks: gratis audiotours ontwikkeld door *Het verhaal van Nederland*

Geen tentoonstelling of evenement, maar een wandeltour. De televisieserie *Het verhaal van Nederland* biedt een (gratis) app aan. In deze app kan je verschillende audiotours kiezen: tijdens de wandeling hoor je over de geschiedenis van de locatie en de geschiedenis van Nederland. De zogenoemde 'Podwalks' zijn ontwikkeld voor verschillende historische plaatsen: Anloo, Nijmegen, Muiden, Deventer, Brielle, Hoorn, Hattem, Veenhuizen en Vught. Aan de hand van geb-

ouwen, monumenten of sporen in het landschap leer je de geschiedenis kennen van de omgeving. Zo maak je een reis van de IJstijd tot en met de Tweede Wereldoorlog.

Download de app *Het verhaal van Nederland* via de Play Store of App Store.

Museum de Proefkolonie in Fredriksoord

In 1818 heeft Napoleon een berooid en verarmd Nederland achtergelaten. De generaal Johannes van den Bosch besloot daarom een landbouwkolonie te stichten om de groeiende armoede tegen te gaan. Als eerste zogenoemde 'Vrije Kolonie van Weldadigheid' wordt de Proefkolonie Frederiksoord opgericht. Arme stedelingen kunnen hier terecht in 52 boerderijtjes. Onderdak, onderwijs en een ziekenfonds worden gefaciliteerd. Met deze sociale voorzieningen loopt de Maatschappij van Weldadigheid 80 jaar vooruit op de rest van Nederland en wordt daarmee beschouwd als de bakermat van onze verzorgingsstaat. Naast het museum kan men de oude koloniehuisjes, het kerkje en de scholen bezoeken op het terrein.

Limburgs Museum in Venlo, *De Zonnekoning en Oranje – Slaags aan de Maas*

Op zoek naar roem en macht veroverde de Franse Zonnekoning Lodewijk XIV de stad Maastricht in 1673. Het Beleg van Maastricht, dat zich in dertien dagen voltrok, maakte grote indruk in Europa: de stad stond namelijk bekend als een sterke vesting. De overwinning kreeg dan ook een prominente plek in de Spiegelzaal te Versailles. In de zomer van 1676 trachtte koning-stadhouder Willem III van Oranje-Nassau de stad te heroveren, wat jammerlijk mislukte. Wat dreef beide vorsten? Wat betekenden Maastricht en Limburg voor hen? En welke gevolgen hadden hun acties voor de mensen in deze regio? Deze vragen staan centraal in de tentoonstelling *De Zonnekoning en Oranje – Slaags aan de Maas*.

Te zien: 10 juni 2023 - 7 januari 2024

Museum Huis Doorn in Doorn

De voormalige Duitse keizer Wilhelm II vond zijn toevlucht na de Eerste Wereldoorlog in Nederland. Hij bewoonde vanaf 1920 tot zijn dood Huis Doorn op de Utrechtse Heuvelrug. Het publiek kan het landhuis van de laatste Duitse keizer ontdekken, bovendien is er een tentoonstelling over Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Zo leert de bezoeker over de ingrijpende consequenties van de Eerste Wereldoorlog op ons land en over het persoonlijke verhaal van keizer Wilhelm II. Ook de Europese hofcultuur en de historie van het huis komen aan bod. Bovendien herbergt Huis Doorn de grootste collectie Duitse kunst en toegepaste kunst buiten Duitsland. Kortom, een veelzijdige plek met een rijke geschiedenis.

RECENSIE

Hiëronymus van Praag: een Boheemse hervormer

Hiëronymus van Praag werd geboren in 1378 in Praag en stierf op de brandstapel in Konstanz op 30 mei 1416. Hij was een medestander van de Boheemse hoogleraar Jan Hus (1370-1415), die later een belangrijke inspiratie bron van Luther zou worden.

Thomas Fudge, gespecialiseerd in de geschiedenis van de Hussieten, heeft als eerste een biografie over Hiëronymus geschreven in drie met elkaar vervlochten hoofdstukken. Dat zijn de persoon zelf, de conflicten waarin hij verzeild is geraakt en een aantal maatschappelijke verschijnselen in de late Middeleeuwen in Centraal Europa.

De persoon Hiëronymus van Praag komt in de beschrijving van Fudge goed tot leven. Hij was een gepassioneerd geleerde en filosoof die aan de universiteiten van Parijs, Keulen, Heidelberg, Wenen en Praag les heeft gegeven. Overal werd hij omstreken door zijn uitspraken en debatstijl. Vaak moest hij vluchten om aan vervolging te ontkomen. Er zijn weinig geschriften van hem bewaard gebleven, maar Fudge schetst het beeld van een radicaal aanhanger en verkondiger van het werk van Wycliff, (1328-1384) de beroemde geleerde uit Engeland die door de katholieke kerk als een ketter werd beschouwd. Hiëronymus was een rondtrekkende leraar die geen enkele confrontatie schuwde en streed voor wat in zijn ogen rechtvaardigheid was. Daarmee wist hij in Bohemen veel mensen te beïnvloeden.

De vermeende ketterij van Hiëronymus wordt door Fudge beschreven als onderdeel van een machtsstrijd binnen de katholieke kerk tussen de gevestigde orde en een aantal hervormers. Het conflict bestond uit meerdere hieronder beschreven onderdelen.

In de katholieke kerk woedde een strijd tussen de zogeheten 'nominalisten' en 'realisten'. De nominalisten waren neo-platonisten die stelden dat er generieke heilige ideeën bestonden die vanuit het goddelijke via de geestelijkheid in de samenleving doorsijpelden. De machtspositie van de kerk was hierop gebaseerd. De realisten, waarvan de eerdergenoemde Wycliff een belangrijk representant was, maakten een onderscheid tussen de eeuwige kerk en haar aardse afspiegeling. Wycliff weigerde de kerkelijke instanties een bijzondere positie tussen God en de mensen te geven. Hiëronymus was een aanhanger van zijn ideeën.

Daarnaast was Hiëronymus een pleitbezorger van het maken van een onderscheid tussen filosofie en theologie. Hij verweerde zich tegen ketterse aantijgingen met een beroep op de vrijheid van denken en de onderzoekstaak van een filosoof. Zijn tegenstanders en beschermers van de status quo zoals Gerson, (1363-1429) voormalig rector magnificus van de universiteit van Parijs en hoofdaanklager in het proces tegen Hiëronymus, vonden dat ongebreidelde nieuwsgierigheid ruimte gaf voor

beïnvloeding door de duivel en aantasting van de gezagspositie van de Kerk.

Ten slotte had Hiëronymus in navolging van Wycliff veel kritiek op de morele staat van de geestelijkheid. Zaken als aflaten en de weelderijke levensstijl van de geestelijkheid waren speerpunten in zijn felle disputen. Hiëronymus wilde de kerk zuiveren, terug naar de basis met een geestelijkheid die een voorbeeldfunctie vervulde.

Tegelijkertijd met deze spirituele en intellectuele twisten, raakte Hiëronymus betrokken in een werelds conflict. Bohemen was onderdeel van het Heilige Roomse Rijk en Duitse edelen en geestelijken bezaten de belangrijkste posities in Praag. Dit ging ten koste van de Boheemse cultuur. Hiëronymus was een pleitbezorger van de Tsjechische taal en identiteit. Hij nam deel aan de actie van 1409 waarbij de Boheemse intellectuelen de zeggenschap over de universiteit van Praag overnamen. Dit leverde hem veel Duitse vijanden op waarvan sommigen tijdens zijn proces als ooggetuigen over zijn ketterse uitspraken optraden.

In de rechtszaken in Wenen en later Konstanz zijn bovenstaande conflict en de kern van de aanklacht. In Wenen vlucht Hiëronymus voordat een uitspraak tot excommunicatie werd gedaan. In Konstanz vindt zijn proces tijdens het concilie van de katholieke kerk plaats en wordt hij ter dood veroordeeld en gebracht. De behandeling door Fudge van de rechtszaken geeft inzicht in de structuur en procesgang van de ketterse vervolgingen en de eerder genoemde conflicten. Daarnaast behandelt Fudge een aantal socio-religieuze thema's in de laat middeleeuwse samenleving zoals de functie van beeldenstormen, de organisatie van het concilie van Konstanz en de ideeën van nominalisten en realisten. Hij kiest daarbij een aantrekkelijke stijlfiguur door de thema's aan bijpassende gebeurtenissen in het leven van Hiëronymus te koppelen. Dat geeft een concrete

invulling en makkelijker begrip. Tot slot bevat het boek een goede literatuurlijst en is daarmee een mooi startpunt voor eigen onderzoek. Dit is een biografie van een moedige, publieke intellectueel met een sociaal en ethisch bewustzijn in een voor velen onbekende wereld.

Jos Maessen (63) vervulde na zijn pensionering een oude wens door geschiedenis te gaan studeren. Hij is breed geïnteresseerd, maar de laatmiddeleeuwse geschiedenis van Centraal Europa is zijn kernthema.

Thomas A. Fudge, *Jerome of Prague and the Foundations of the Hussite Movement*. Oxford University Press, 2016, ISBN 9780190498849; 396 pagina's; €35,-

RECENSIE

Tussen herinneringscultuur en historische werkelijkheid

Op 16 november 1572 nam het Spaanse leger het Gelderse Zutphen met veel geweld in. De inname was onderdeel van een militaire operatie die als doel had om de steden die in de zomer van hetzelfde jaar door de opstandelingen waren ingenomen, terug te veroveren. Net als eerder in het Brabantse Mechelen – en even later in het Hollandse Naarden – werd Zutphen volledig geplunderd en vonden veel inwoners op een verschrikkelijke manier de dood: zo zouden enkelen van hen halfnaakt de IJssel in zijn gedreven waar ze een verdrinkingsdood tussen de ijsschotsen wachtte. De gewelddadige inname zou een waarschuwing zijn geweest voor andere steden die in handen waren van de opstandelingen en wellicht aan hun loyaliteit twijfelden. Bovenstaand verhaal is afkomstig van Zutphens predikant Wilhelmus Baudartius (1565-1640), die het ‘bloedbad van Zutphen’ 50 jaar na dato beschreef. En nog steeds, 450 jaar later, vinden we het gruwelijke lot van de Zutphenaren terug in onze geschiedenisboeken.

Maar, waarom beschrijven ooggetuigen de gebeurtenissen op een hele andere manier? En waarom werd het bloedbad van Zutphen in eerste instantie vooral buiten Zutphen herdacht en niet binnen diens stadsmuren? Deze vragen stelt Johan Visser in *Zutphen 1572. De geschiedenis van een bloedbad*. Aan de hand

van een uitgebreid bronnencorpus, van stukken uit het stadsarchief van Zutphen tot het Rijksarchief in Brussel, brengt hij in kaart wat er zich op die bewuste novemberdag in Zutphen afspeelde en analyseert hoe de herinneringscultuur eromheen tot stand kwam. Zo brengt Visser de historische werkelijkheid en herinneringscultuur met elkaar in dialoog, iets wat nog niet eerder is gebeurd in deze context, ondanks de groeiende aandacht voor de laatste.

In de eerste vier hoofdstukken reconstrueert Visser de opmaat van het bloedbad, door te beschrijven wat er zich in 1572 in het oosten van de Nederlanden afspeelde. De lezer wordt zo meegenomen op de veldtocht van legeraanvoerder Willem van den Bergh, die met zijn manschappen in de wake van de inname van Den Briel door de geuzen probeerde om steden in Gelre en Overijssel in te nemen in naam van Oranje: zo ook Zutphen. Het tij keerde voor de opstandelingen na de Bartholomeusnacht, waarna de Spanjaarden hun handen vrij hadden om een tegenaanval in te zetten en de ingenomen steden terug te veroveren. Aan de hand van een uitgebreide bestudering van het bronmateriaal dat voorhanden was, concludeert Visser in hoofdstuk vijf dat de inname van Zutphen weliswaar gepaard ging met veel geweld en plunderingen (op een schaal die voor vroegmoderne begrippen zelfs buitenspo-

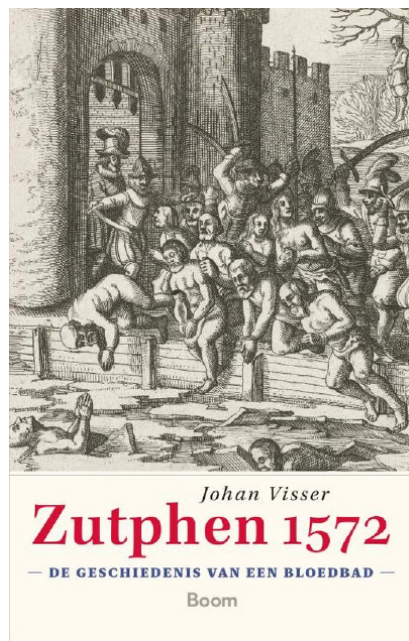
rig was) maar dat er van een massamoord op de bevolking geen sprake was geweest: zo zouden er vooral slachtoffers zijn gevallen onder de geuzen die de stad verdedigden. In het zesde en laatste hoofdstuk onderzoekt Visser ten slotte het ontstaan van het verhaal van 'het bloedbad van Zutphen', dat al rond 1600 onderdeel werd van een nationaal anti-Spaans propaganda discours, en de manier waarop het zich verhiel tot de manier waarop de gebeurtenis lokaal werd herdacht.

Naar mijn mening zit de grootste waarde van dit boek in het eerste deel: in de eerste vier hoofdstukken. Aan de hand van een uitgebreid bronnencorpus heeft Visser hierin licht geschinen op het verloop van de Opstand in de oostelijke gewesten van de Nederlanden: een onderwerp dat in de historiografie tot dusver onderbelicht is gebleven, maar veel meer aandacht verdient. Het was immers in de oostelijke (en zuidelijke) delen van de Nederlanden dat de strijd zich na de beginjaren vooral afspeelde. Toch is er binnen de historiografie tot dusver voornamelijk aandacht besteed aan de manier waarop de strijd in de meer verstedelijkte westelijke kustgewesten verliep. Door het verloop van 1572 in de oostelijke gewesten in kaart te brengen, heeft Visser dan ook bijgedragen aan het creëren van een veelzijdiger beeld van het verloop van de Opstand in de Nederlanden.

Wat vooral belangrijk is om mee te nemen uit het tweede deel van het boek, uit het vijfde en zesde hoofdstuk, is dat het belangrijk is om bij het bestuderen van het verleden ervan bewust te zijn dat herinneringscultuur en historische werkelijkheid niet altijd met elkaar overeenkomen: de manier waarop dingen worden herinnerd en beschreven, worden immers vaak gekleurd door het bredere doel dat ze dienen. Een frisse blik op oude bronnen werpen, kan daarom leiden tot nieuwe inzichten over bekende gebeurtenissen. Dat het ook voor discussie kan zorgen, heeft Vissers boek goed duidelijk gemaakt.

Hopelijk leidt het in de toekomst vooral tot meer kritisch brononderzoek naar de manier waarop de Opstand zich in 1572 in Zutphen ontvouwde, maar ook naar de gebeurtenissen in andere delen van de oostelijke Nederlanden die (nog) niet de geschiedenisboeken hebben gehaald; want zonder oostelijke gewesten kun je immers niet spreken van westelijke.

Renate Smit zit momenteel in het vierde jaar van de onderzoeksmaster Geschiedenis en in het tweede jaar van de master Archival and Information Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Ze is eindredacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift*. Haar interesse gaat uit naar de sociaal-culturele geschiedenis van de vroegmoderne Republiek en haar politieke cultuur.

Johan Visser, *Zutphen 1572. De geschiedenis van een bloedbad*, Boom Amsterdam, 2022; ISBN 9789024451296; paperback; 208p; €22,90.

Abstracts

STERRE NEDERPEL

This article explores the connection between “closed” neighbourhood policy and institutional racism in Amsterdam in the 1970s. During this time, the Netherlands experienced a wave of Surinamese immigrants coming to the country, which led the Dutch government to create a dispersal plan for their accommodation and integration. In Amsterdam, an informal policy was enforced that only one Surinamese family could be housed per apartment complex, effectively closing off eight neighbourhoods to non-white residents. The city of Amsterdam was concerned with concentrations of “ethnic minorities” hindering integration. In 1977, the revelation of these closed neighbourhoods caused outrage and accusations of discrimination, leading the municipality, together with welfare foundations and housing associations, to seek a solution. In 1978, the city rejected the agreement behind the closed neighbourhoods, and in 1979, the dispersal policy was abandoned. This policy had been based on racial biases and assumptions, and thus reveals elements of institutional racism in Amsterdam’s history of closed neighbourhoods.

EVELIEN ROMBOUITS

This article covers the views of Gerda Brautigam (1913-1982), a Dutch journalist and politician in the Tweede Kamer for the PvdA between 1945-1972, on women in the work field. Brautigam herself radically put her career first, rather than living the traditional family life that was expected of women. As a journalist, she furthermore argued that (married) women should be able to work next to having a family, which was a progressive standpoint in the 1950s and 1960s. However, in the Tweede Kamer she did not defend these same views, nor did she question gender roles in family life or discuss women’s sexuality. She was therefore not as staunch in defending her views as the Dutch Second-wave feminists.

VALERIE KRISMAN

The focus of this article is on the early nineteenth-century everyday woman in Amsterdam, based on the drawings of the artist Gerrit Lamberts (1776-1850). The representation of women to men in canonical history is disproportionate. Art can be a starting point to learn more about the early nineteenth-century women. During the 1800s, gender roles became stricter and women were bound more to their homes and appeared less in public. This article shows how nonetheless a lot of information can be retrieved about early nineteenth-century women, through analysing the women’s external characteristics in Lamberts’s drawings in combination with the depicted locations, Lamberts’ creativity and established knowledge about nineteenth-century Amsterdam its everyday women.